

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

**AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN KALKINMASINDA
ENERJİNİN ROLÜ VE ÖNEMİ**

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMAD AMİN SADİD

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

**AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN KALKINMASINDA
ENERJİNİN ROLÜ VE ÖNEMİ**

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMAD AMİN SADİD

Danışman: Prof. DR. KAMİL USLU

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TEORİSİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS
Öğrencisi MUHAMMAD AMİN SADİD'İNİN AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN
KALKINMASINDA ENERJİNİN ROLÜ VE ÖNEMİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim
Kurulunun 29.08.2019 tarih ve 2019-28/11 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği /
oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 25.11.2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

			İmza
1.	Tez Danışmanı	prof. Dr. KAMIL USLU	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. SUAT OKTAR	
3.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi SUAT YAVUZ	

ÖZET

Ekonomik kalkınma, basit düşük gelirli geleneksel ekonomilerin modern sanayi ekonomilerine dönüştürüldüğü süreçtir. Terim bazen ekonomik büyüme için eşanlamlı olarak kullanılsa da, genellikle bir ülkenin ekonomisindeki kalitatif ve nicel iyileştirmeleri içeren bir değişimi tanımlamak için kullanılmaktadır. Kalkınmanın temel hedefleri; asgari yaşam düzeyinin altında yaşayan insanların azaltılması, insanların genel sağlık durumlarının kontrol altına alınması, temel ihtiyaç olan beslenme, barınma gibi insani değerlere önem verilmesi, sosyal aktiviteler geliştirilerek insanların daha çok etkileşim içerisinde mutlu ve kaliteli yaşam sürdürmelerini sağlamaktır.

Askeri yaşam düzeyinin altında olan Afganistan az gelişmiş ülkedir. 2001 sonrası Afganistan'da uluslararası koalisyon güçlerinin desteğiyle yeniden yapılandırılmalar neticesinde ekonomisi kendini toparlamaya başlamıştır. Afganistan ekonomisinde önemli rol oynayan Tarım Gayrı Safi Yurtiçi Hasılanın yaklaşık %21'ini oluşturmaktadır, bunu takip eden ikinci en önemli sektör ise Sanayi sektörüdür; ülke GSYİH' sinin %22'sine katkı sağlamaktadır ve bir diğer önemli sektör de hizmet sektörü Gayrı Safi Yurt İçi Hasılanın yüzde 55'ini oluşturmaktadır.

Çalışmada Ekonomik kalkınmayı etkileyen faktörler incelenecek olup, özellikle enerjinin kalkınma üzerindeki etkisine değinilecektir. Bahse geçen önemli üç sektöründe geliştirilmesinde rolü olan ve Afganistan'da rezerv ve potansiyelleriyle bol miktarda bulunan yenilenebilir ve yenilenemez enerji kaynakları araştırılmaktadır. Dolayısıyla bu potansiyel enerji kaynaklarının altyapıları geliştirilerek üretilmesi ve ülkenin kendi enerji talebini karşılayabilmesi halinde sürdürülebilir bir ekonomik kalkınmaya sahip olacağı ön görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan Ekonomisi, Ekonomik Kalkınma, Enerji

ABSTRACT

Economic development is the process by which simple low-income traditional economies are transformed into modern industrial economies. Although the term is sometimes used as a synonym for economic growth, it is used to describe a change that includes qualitative and quantitative improvements in the economy as desired. The main objectives of development are; The aim of this study is to reduce the living conditions of the people living in the minimum level of living, to control some general health conditions, to ensure the importance of the people who have basic human values such as shelter and in a more focused and happy environment in which they prefer to develop social activities.

Afghanistan is a less developed country. After 2001, as a result of the structuring of Afghanistan with the support of international coalition forces, the economy began to recover. Playing an important role in Afghanistan's economy Agriculture is the family of about 21% of the Gross Domestic Product, followed by the second and most important sector; English for 22% of the country 's GDP.

In the study, the concept of economic development is changed. The three major industry developers mentioned are renewable and non-renewable, abundant with Afghanistan's reservation and goals. To ensure cleanliness, to save energy, to ensure production and to make them clear the energy demand required.

Keywords: Afghanistan Economy, Economic Development, Energy

TEŞEKKÜR

Çalışmanın hazırlanmasında büyük katkıları ve emeği olan çok değerli tez danıőmanım sayın **Prof. Dr. Kamil USLU'** hocama ve her zaman yanımda olan destekleyen değerli aileme sonsuz teőekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
TABLO LİSTESİ.....	iv
GRAFİK LİSTESİ.....	v
ŞEKİL LİSTESİ.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ	

BİRİNCİ BÖLÜM AFGANİSTAN'IN SOSYAL EKONOMİK YAPISI VE EKONOMİK KALKINMASI

1. AFGANİSTAN'IN TARİHİ, SİYASİ VE SOSYAL YAPISI	3
1.1. Afganistan'ın Tarihi	3
1.2. Afganistan'ın Siyasi Yapısı	81
1.3. Afganistan'ın Sosyal Yapısı.....	9
1.3.1. Afganistan'ın Nüfusu ve Nüfusun Yapısı	10
1.3.2. Afganistan'ın Eğitim Yapısı	12
1.3.3. Afganistan'da Göç	14
2. AFGANİSTAN'IN EKONOMİK YAPISI	15
2.1. Afganistan'ın Genel Ekonomik Yapısı	15
2.2. Üretim ve İstihdam Düzeyi	19
2.3. Afganistan'da Tarım	20
2.3.1. Hayvancılık	23
2.3.2. Balıkçılık.....	24

2.3.3.	Ormancılık	24
2.4.	Hizmet Sektörü	25
2.5.	Afganistan'ın Dış Ticareti.....	26
2.5.1.	İthalat	27
2.5.2.	İhracat	29
2.6.	Afganistan'da Madenler.....	31
2.6.1.	Kömür	33
2.6.2.	Demir	34
2.6.3.	Bakır.....	35
2.6.4.	Kurşun ve Çinko	36
2.6.5.	Altın	36
2.6.6.	Uranyum	36
2.6.7.	Lityum.....	36
2.6.8.	Mermer ve Değerli Taşlar	37
3.	AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASI.....	39
3.1.	Kalkınmanın Tanımı, Amacı ve Önemi	39
3.1.1.	Kalkınma ve Büyüme İlişkisi.....	41
3.1.2.	Kalkınma Teorileri	42
3.1.2.1.	Klasik Kalkınma.....	43
3.1.2.2.	Marxist Kalkınma.....	48
3.1.2.3.	Neo Klasik Kalkınma	48
3.2.	Afganistan'ın Ekonomik Kalkınması ve Yeniden Yapılanması	50
3.3.	GSYİH'nın Yıllar İtibariyle Yapısı.....	56

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASINDA ENERJİNİN YAPISI

1.	ENERJİNİN ÇEŞİTLERİ.....	59
1.1.	Enerjinin Tanımı ve Çeşitleri.....	59
1.1.1.	Yenilenebilir Enerji Kaynakları.....	61
1.1.1.1.	Hidroelektrik	63

1.1.1.2.	Güneş Enerjisi	64
1.1.1.3.	Rüzgar Enerjisi.....	67
1.1.1.4.	Jeotermal Enerjisi.....	68
1.1.1.5.	Biyogaz Enerjisi.....	70
1.2.	Yenilenmeyen Enerji Kaynakları.....	71
1.2.1.	Petrol.....	71
1.2.2.	Doğal Gaz.....	74
1.2.3.	Kömür.....	77
2.	AFGANİSTAN'IN SU POTANSİYELLERİ	79
2.1.1.	Amu Nehri Su Havzası	79
2.1.2.	Kabul Nehri Su Havzası.....	79
3.	AFGANİSTAN'DA POTANSİYEL ENERJİ KAYNAKLARI.....	81
3.1.	Yenilenebilir Enerjinin Kullanımının Durumu ve Potansiyeli.....	81
3.1.1.	Hidroelektrik Enerjisi.....	82
3.1.2.	Güneş Enerjisi	84
3.1.3.	Rüzgar Enerjisi.....	87
3.1.4.	Jeotermal Enerjisi.....	89
3.1.5.	Biokütle Enerjisi.....	90
3.2.	Yenilenemez enerjinin kullanım durumu ve potansiyeli.....	93
3.2.1.	Petrol	93
3.2.2.	Doğalgaz.....	95
3.2.3.	Kömür.....	96
	SONUÇ.....	98
	EKLER.....	101
	KAYNAKÇA	106

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: Yıllara Göre Afganistan Nüfusu (Tarihsel).....	19
Tablo 2: Afganistan’da Tarım, ormancılık ve balıkçılık, (GSYİH’NİN %’si).....	24
Tablo 3: Afganistan ekonomisinde, Sanayi, (GSYİH %)......	25
Tablo 4: Afganistan’da hizmetler sektörü, (GSYİH %)......	25
Tablo 5: Dış Ticarete Genel Durum (Milyon \$).....	33
Tablo 6: Afganistan’ın Başlıca Ülkeler İle İthalatı (Bin Dolar).....	35
Tablo 7: Afganistan’ın Başlıca Ülkeler İle İhracatı (Bin Dolar).....	36
Tablo 8: Afganistan’da Kişi Başına GSYİH (Cari ABD \$).....	62
Tablo 9: Hidroelektrik Enerjisinin Üretiminde Başta Gelen Ülkeler (2017).....	67
Tablo 10: 2016 Yılı Bölgelere göre Biyoenerji Üretimi (TWh).....	73
Tablo 11: Bazı Ülkelerin Kanıtlanmış Petrol Rezervleri.....	75
Tablo 12: 2018’de en Büyük 10 Petrol Üreticisinin Dünya Üretimindeki Payı.....	76
Tablo 13: Bölgelere Göre 2015 Yılı Petrol Tüketimi.....	77
Tablo 14: Kanıtlanmış Doğal Gaz Rezervlerine En Çok Sahip Olan Ülkelerin Doğal Gaz Rezervleri.....	78
Tablo 15: Afganistan’ın Beş Su Havzası.....	83
Tablo16: Afgansitan’daki Mevcut Kurulan Hidroelektrik Santrallerinin Bölgelere Dağılımı.....	86
Tablo 17: Afganistan’daki hidrolik potansiyelinin bölgelere göre dağılımı.....	87
Tablo 18: Afganistan’da 2010 yılından 2014 yılına kadar fotovoltaik güneşpanellerinden üretilen elektrik.....	88
Tablo 19: Afganistan’ın 50 metre yükseklikteki rüzgar enerji potansiyeli.....	91

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Afganistan'ın Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$).....	37
Grafik 2: Afganistan'ın yıllar itibariyle cari GSYİH'sı ve yıllık büyüme oranı.....	61
Grafik 3: Dünya Enerji Tüketim Oranları (2016).....	64
Grafik 4: Dünya Genelinde 2016 Yılı Geleneksel Biokütle Hariç Tüketilen Yenilenebilir Enerji Tera Watt-Saat (TWh).....	65
Grafik 5: da 2016 Yılında Ülkelere Göre Toplam Güneş Fotovoltaik (PV) Enerji Tüketimi Verilmiştir.....	69
Grafik 6: Dünya Geneli Ülkelerin Rüzgar Enerjisi Kurulu Güç Kapasiteleri ve Elektrik Enerjisi Üretimi (2017).....	71
Grafik 7: Dünya Geneli Toplam Jeotermal Enerji Kurulu Gücü ve Kapasite Artışı (2017).....	72
Grafik 8: Bölgelere Göre 2015 Yılı Doğal Gaz Tüketimindeki Payı.....	79
Grafik 9: Ülkelere Göre 2015 Yılı Kömür Tüketimleri.....	81
Grafik10: Afganistan'ın Yıllar İtibariyle Doğalgaz Üretimi ve Tüketimi.....	99

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Afganistan'ın Maden Rerezervleri.....	40
Şekil 2: Afganistan'ın güneş radyasyon potansiyelini gösteren güneş enerji atlası.....	89
Şekil 3: Afganistan'ın 50 m'deki Rüzgar Potansiyelini Veren Rüzgar Enerji Atlası.....	92
Şekil 4: Afganistan'daki Jeotermal Potansiyel Bölgeleri.....	93
Şekil 5: Afganistan'daki mahsul kalıntıların üretim bölgeleri.....	94
Şekil 6: Afganistan'daki hayvansal atıkların üretim bölgeleri.....	96
Şekil 7: Afganistan'daki Kömür Madenlerinin Potansiyel Alanları.....	100
Şekil 8: Tapi Boru Hattının Güzergahları.....	103
Şekil 9: CASA-1000 İletim Hattının Haritası.....	105

KISALTAMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletler
ADHP	Afganistan Demokrat Halk Partisi
ANDS	Afganistan Ulusal Kalkınma Stratejisi
AR-GE	Araştırma Geliştirme
APTTA	Afganistan-Pakistan Ticaret ve Transit Anlaşması
BİT	Bilgi ve İletişim Teknolojileri
BGS	İngiliz Jeoloji Anketi
BP	İngiliz Petrol Şirketi
EİA	Enerji Bilgi İdaresi
FAO	Gıda ve Tarım Örgütü
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GWH	Gigawatt-Saat (Milyon KWh, $1 W \cdot 10^9$)
İTC	Uluslararası Ticaret Merkezi
İEA	Uluslararası Enerji Ajansı
JCMB	Afganistan Birleşik Kordinasyon ve İzleme Merkezi
KWH	Kilowatt-Saat ($1W \cdot 10^3$)
M.Ö	Milattan Önce
M.S	Milattan Sonra
MW	Migawatt ($1 W \cdot 10^6$)
MEW	Afganistan Enerji ve Su Bakanlığı
NREL	Ulusal Yenilenebilir Enerji Laboratuvarı
OECD	İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

PV	Fotovoltaik
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TİFA	Ticaret Çerçeve Sözleşmesi ve Yatırım
TWH	Terawatt-Saat (Milyar KWh, Bin GWh, 10 ¹² Watt-Saat)
US	Birleşik Devletler
UYEL	ABD Ulusal Yenilenebilir Enerji Laboratuvarı
UNFPA	Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu
UNIDO	Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü
USAİD	Birleşik Devlet Kalkınma Ofisi
USD	Amerikan Doları
Y.Y.	Yüz Yıl

GİRİŞ

Birçok etnik grupların iç içe yaşadığı Afganistan, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Asya'nın kalbinde yer alan bu ülke, son asırda iç savaş ve dış güçlerin müdahalesi sonucunda ülkenin ekonomik, sosyokültürel ve siyasi altyapısı büyük oranda tahrip olmuştur. Günümüzde Afganistan; fosil enerji kaynakları, yenilenebilir enerji kaynakları ve alternatif enerji kaynakları olmak üzere çeşitli enerji rezerv ve potansiyellerine sahiptir. Ancak ekonomik kalkınmanın da motoru olarak bilinen bu enerji kaynaklarına erişim konusunda geri kalmış ve kişi başına enerji tüketim oranı oldukça düşük olan az gelişmiş bir ülkedir.

Çalışmada Afganistan'ın genel ekonomik yapısı ve yeniden yapılanması bağlamında Afganistan ekonomik kalkınması ve bu kapsamda yer altı kaynakları özellikle yenilenebilir ve yenilenemez enerji potansiyel kaynakları ile ekonomik kalkınma arasında ilişkiler incelenmektedir. Afganistan'ın bölge ülkelerine nazaran, enerjiye erişiminin düşük olduğu ve enerji potansiyelinin kendi kendine yeterli olduğu hatta yurt dışına ihraç edilse bile yeterli potansiyele sahip olduğu halde, kendi talebini bile karşılayamadığının sebebi araştırılmaktadır. Bu bağlamda 2001 sonrası yeniden yapılanmalar neticesinde ülkeye donör ülkeler tarafından yapılan yardım ve hibelerin nerelere yatırım yapıldığı gözden geçirilerek, bu ülkelerin yatırım ve desteklerinin neticesinde, ülkenin ekonomik kalkınması ve sürdürülebilir enerjinin sağlanmasına yönelik yapılan yatırımlar değerlendirilmektedir.

20.nci yüz yılın (Y.Y) ikinci yarısından itibaren enerji, ekonomik kalkınmayı en fazla etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Bu özelliği ile her ülke için stratejik bir yaşam kaynağı olan enerji, özellikle gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasının temel araçlarından biri haline gelmiştir. İçinde bulunduğum 21.nci Y.Y. da, hızla gelişen teknoloji ve artan nüfusla birlikte enerji ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Günümüzde bile enerjinin yeterliliği ve sürekliliğin sağlanması konusunda zorluk çekildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla gelecek nesillerinde enerji ihtiyacının sorunsuz karşılanması hem de fosil yakıtların tükenme gerçeğinin neticesinde ülkeler alternatif ve temiz enerji kaynakları arayışına girmiştir. Neticede gelişen teknolojilerle birlikte; birçok alternatif ve çevre kirliliği sağlamayan enerji kaynaklarının bulunması başta maliyetleri yüksek olsa bile bir kez kurulduğunda uzun yıllar kullanılabilirliğin sonucunda maliyetlerin düşmesi sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla dünyada fosil yakıtlar ne kadar çok kullanılsa bile, ülkelerin son zamanlarda yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasına

yönelik teşvikler geliştirerek çevreyi kirletmeyen gelecek nesillerin hayatını güvenci altına alacak enerji kaynakları kullanılmasına yönelmiş bulunmaktadır.

Afganistan, Orta Asya ülkelerinde enerjiye erişimin en düşük olduğu ülkedir. 2004 yıllarında elektriğe erişimin %33 olduğu ve yeniden yapılandırmalar neticesinde günümüzde ülke genelinde şebeke bağlantıdan elektriğe erişimin %66'lara kadar yükseldiğini görmekteyiz. Afganistan Enerji ve Su Bakanlığına göre, 2032 yılına kadar ülkenin Hidroelektrik şebeke sistemine alternatif yenilenebilir enerji kaynaklarının da bağlanmasıyla birlikte, ülke genelinde elektrik enerjisine erişimin sağlanacağı ön görülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın amacı, yaşam alanlarının kırsal kesimlerden oluştuğu Afganistan'ın enerjiye erişiminin sağlanmasıdır. Bununla birlikte ek iş imkanları oluşturularak istihdamın artırılması ve neticede ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Afganistan'ın, sosyal, siyasi, genel ekonomik durumu ve yer altı kaynakları hakkında birçok araştırma yapılmış ise de; ekonomik kalkınmasında enerji kaynaklarının önemli rolü ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, 2001 yılından günümüze kadar geçen dönemde; Afganistan'ın ekonomisinin gelişmesinde enerji kaynaklarının rolü ele alınmaktadır.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Afganistan'ın sosyal, ekonomik yapısı ve ekonomik kalkınması incelenmektedir. İkinci bölümde ise, Afganistan'ın ekonomik kalkınmasında enerjinin yapısı, alternatif ve potansiyel enerji kaynakları incelenerek yapılan ve yapım aşamasında olan önemli projeler yer almaktadır.

Çalışmada uygulanan araştırma tekniği, literatür taraması şeklindedir. Burada konu ile ilgili yayınlanan kitaplar, makaleler, yayınlanmış tezler, raporlar ve güvenilir internet kaynaklarından oluşmaktadır. Elde edilen bilgiler birbirleriyle ilişkilendirilip yorumlanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN SOSYAL, EKONOMİK YAPISI VE EKONOMİK KALKINMASI

1. AFGANİSTAN'IN TARİHİ, SİYASİ VE SOSYAL YAPISI

1.1. Afganistan'ın Tarihi

Afganistan coğrafi bakımdan, batısında İran, kuzeyinde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, doğu ve güneyinde Pakistan, doğusunda çok az bir sınırla Çin ile çevrili karasal bir devlettir. Ülkenin resmi adı Afganistan İslam Cumhuriyeti olup, çok eski bir tarihe sahiptir. “Bu topraklar geçmişte birçok millet, medeniyet ve orduların hakimiyet alanı olmuştur. Afganistan toprakları Dara’dan Makedonyalı İskender’e, Araplardan Moğollara, İngilizlerden Sovyetler birliğine ve en son ABD Müttefikleri tarafından işgale uğramıştır.” Afganistan, yukarıda da bahsedildiği üzere coğrafi konumundan dolayı birçok İmparatorluğun orduların uğrak noktası olmuştur. Bu ülke, M.Ö. 500’de Pers imparatorluğunun, M.Ö. 331’de Büyük İskender’in ve M.Ö. 250’den M.S. 50’ye kadar Yunan Baktriyan İmparatorluğu bu ülkeyi elinde tutmuştur. M.S. 125-480 arasında Türk Boylarından olan Kuşanlar tarafından istila edilmiştir. Afganistan, M.S. 480’de ise Halaç Türkleri olarak da bilinen Akhunlar tarafından işgal edildi. Yaklaşık bir asır süren Akhunlar’dan sonra İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte sırasıyla samaniler, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harezmşahlar gibi Müslüman Türk Devletleri hüküm sürmüşlerdir.¹

12.ci Yüzyılın sonlarından başlayarak, Moğollar ve Babürlüler hakimiyetinde kalmıştır. Babürlüler zamanında Afgan kabilelerinin de bağımsız hareket ederek isyan etmeleri, milli devlet olma yolunda ilk önemli adımları olarak nitelenebilir. 15.ci Yüzyıl(Y.Y) dan sonra Afganistan, Safeviler ve Babürlüler gibi iki büyük Türk devleti arasında paylaşılmıştır. 1734 yılına gelindiğinde ise asıl Türkmen olan Nadir (kulu) Şah, 1747 yılına kadar hakimiyet kurmuştur. Nadir Şah’ın en önemli başarısı, tarihte ilk defa modern anlamda

¹Ahmad Jawid NOORULHAK, “İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan’ın İslamlaşma Süreci” , (T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İsparta, 2005, s. 1-2.

bir Afganistan ülkesi ve devleti ortaya çıkarmasıdır.² Nadir Şahın ölümünden sonra kendi ordusunda komutanlık görevi yapan Ahmed Abdali (1747-1773) tahta geçmiştir. Peştun Meclisi (loyajirga) tarafından tüm Afganların lideri ilan edilerek adı da Durri-Durrani (İnciler incisi) olarak değiştirildi. Aynı zamanda Ahmed Şah Durrani Afganistan'ın kurucusu olarak bilinmekte ve Afganlar arasında "Baba" unvanıyla anılmaktadır. Bu olay Afganistan'da Asırlar süren Türk hakimiyetini sona erdirmiş ve peştunların dönemi başlamıştır. Yeni bir kurulan devlet sadece etnik olarak Peştunların hakimiyetinde olduğu için genellikle "Afgan Krallığı/Emirliği" isimlendirilmektedir.³Bunun nedeni Ahmed Durrani'nin, yeni devleti teşkilatlandırırken Peştunluğu yücelten etnik bir siyaset izlemesiydi. Dolayısıyla 1747 "Afganistan'da kabile devletlerinin ilk defa tek bir siyasi yapı altında toplandığı tarih olup bugünkü Afganistan'ın başlangıcını oluşturmaktadır."⁴

Ahmed Şah Durrani'nin ölümüne kadar Peştun kabilelerinin tek bir siyasi çatı altında Delhi ve Arap Denizi'ne uzanan imparatorluğu, onun ölümünden sonra oğullarının iktidara geçmesiyle kabileler arasında çekişmeler artmaya başlayarak iç karışıklıklar çıkmış, hatta hanedanın yıkılmasına sebep olacak kadar büyümüştür.

1826 yılına gelindiğinde ise kendisi Peştun kavminden ama Dürrani değil Barakzay hanedanından olan Dost Muhammed Han yönetime geçmiştir. Böylelikle ülkede hanedan da değişmiş oluyordu. Afganistan'da hanedan kavgası ve iç karışıklık devam ederken Sihlerin desteğiyle ülkenin batısı İngilizlerin hakimiyeti altına girmiştir. Ülkenin batısını istila eden İngilizler pek karlı çıkmaması üzerine üç yıl mücadele sonucunda ülkeden geri çekilmiştir. Dost Muhammed Hanın ölümünden sonra 1863 yılında oğlu Şir Ali Han Kral olduysa da Ruslara yaklaşma politikasından ötürü 1878'de Afganistan bir kez daha İngiliz işgaline uğramıştır. Şir Ali Han Ruslara sığınmış ve 1879'da ölmüştür. Peştun aşiretlerin mücadelesi sonunda İngiliz işgali 1880'de son bulmuştur. Daha sonra Abdurrahman Han tahta geçmiştir. 1901'de sağlığının bozulması üzerine büyük oğlu olan Habibullah Han'ı başa geçirdikten üç gün sonra ölmüştür.⁵

1919'ın şubat ayında Habibullah Han bir av gezintisinde öldürülmüş ve yerine oğlu yenilikçi olarak da bilinen Emanullah Han tahta geçti. Emanullah Han'ın iktidara gelişinden sonra ilk işi Afganistan'ı sömürge haline getiren İngilizlerden bağımsızlığı alma mücadelesi

² Göker GÜRSOY, "Emanullah Han Döneminde Afganistan İçin Bir Rol Model: Türkiye", (T.C. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2011, s. 27.

³ Töre SİVRİOĞLU ve Ahmad Jawid TÜRKOĞLU **Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi** Kalkedon, s. 192.

⁴ Metin MUTANOĞLU, "Moğol İstilasından Amerikan İşgaline", ilke yayıncılık, 2006, İstanbul, s. 32.

⁵ NOORULHAK, a.g.e. , s. 3.

olmuştur. Üç ay süren üçüncü İngiliz-Afgan savaşı sonrası 8 Ağustos 1919'da yapılan Ravalpindi Antlaşmasıyla bağımsızlık yolunda önemli adımlar atılmıştır. Ancak 22 Kasım 1922'de yapılan kesin barış antlaşmasıyla da İngilizlere karşı tümüyle bağımsızlığını kazanmıştır.⁶

Emanullah Han 1927-1928 yıllarında büyük bir geziye çıkarak Avrupa, Türkiye ve İran'ı gezdi. Bu geziden sonra aldığı izlenimlerle Afganistan'da kökten bir devrim yapmak istedi ancak halk tarafından ciddi tepkiler aldı ve halk ayaklanması neticesinde Hindistan'a kaçtı. Daha sonra Emanullah Han'la aynı aşiretten olan (Peştun) Nadir Şah tahta geçti ve 1933'te ölümünden sonra oğlu Zahir Şah kral oldu.⁷

Zahir Şah'ın 40 yıllık Saltanı süresince ülkenin gerek ekonomik gerek sosyokültürel açıdan önemli gelişmeler olmamıştır. “Halk arasında Zahir Şah ülkeyi 40 yıl uyutmuş” diye hitabeler Afganistan'da halen duyulmaktadır. Zahir Şah'ın tarafsız politika izlemesiyle ülke savaştan uzak istikrarlı bir şekilde ilerlerken, 1947'de Pakistan Hindistan'dan ayrıldıktan sonra Hayber geçidi Afganistan ile Pakistan arasında sınır olarak kararlaştırıldı. Ancak, iki ülke sınır konusunda ihtilafa düştüler. Bunun üzerine İngilizler bu durumu fırsat bilerek Pakistan'a modern silahlarla destek sağladı. Bu olay karşısında Afganistan da Ruslara yaklaşma dost olma politika izlemeye mecbur kaldı. 1954-1961 yılları arasında Rusya ile Afganistan karşılıklı görüşmeler sonucunda iki ülke arasında ekonomik ve kültürel anlaşmalar yapıldı. Rusların ülkeye iyice nüfuz etmesinden endişe eden Şah, Başbakan Davud Han'ı görevden aldı.⁸

1973'te Zahir Şah ülke dışına dinlenme ve sağlık kontrolü için gittiği vakit eski Başbakan Davut Han askeri bir darbe ile saltanatı yıkmış ve cumhuriyet dönemi başlamıştır. Afganistan'ın adını da “Afganistan Cumhuriyeti” (Cumhuri-yi Afganistan) olarak değiştirmiştir. 1977'de yeni bir anayasa çıkartılarak Davut Han Afganistan'ın ekonomisinin güçlenmesi konusunda çok ısrarla çalışmış ve ülkenin güçlülüğünü ekonomiye bağlamıştır. Ekonomiyi daha da güçlendirmek için büyük yatırımlar, kara ve hava taşımacılığı gıda sanayisi ve diğer ekonomik değerler gibi konular bu anayasaya göre devlete ait kabul edilmiştir.⁹

⁶ Göker GÜRSOY, a.g.e. , s. 30.

⁷ NOORULHAK, a.g.e. , s. 4.

⁸ NOORULHAK, a.g.e. , s. 4.

⁹ Mohammad Aref SALİHY, “Afganistan'da İktidar Mücadelesi Ve Dış müdahaleler, 1973-2014”, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014, s. 17-23.

1978’de Davut Han Ruslar tarafından Afganistan’ın iç meselelerine fazla müdahale edilmesinden ötürü sert tavırlar sergilemiş, dolayısıyla Ruslarla mesafeli davranması neticesinde bir suikastla tüm aile birlikleriyle öldürülmüştür. Yerine çoğu Sovyet taraftarı olan İnsanlar kadrosuyla Nur Muhammed Tereki getirilmiştir. Nur Muhammed Tereki SSCB’den tam destek almasına rağmen, Halk ayaklanması neticesinde devrilmiştir. 1978’de yerine Hafızullah Emin devletin başına geçmiştir. Daha sonra devrimci yönetime karşı mücadele bahanesiyle 1979’da SSCB 85 bin kişilik muazzam bir orduyla Afganistan’a girdi. Ve Babrak Karmal’i devletin başına cumhurbaşkanı olarak oturtmuştur.¹⁰

İşgal sonucunda halkın direnişi arttı ve ilk cihat örgütü Hizb-i İslam ABD’nin desteğiyle kuruldu. Amerika’nın amansız mücadelesi ve mücahitlere tam desteği neticesinde direnişe dayanamayan Sovyetler birliği, 1986’da Muhammed Necibullah’ı devlet başkanlığına getirdi. Necibullah da Sovyet yanlısı politika izlemesi neticesinde Mücahit grupları Pakistan yoluyla ABD’den silah ve para desteği alarak direnişe devam ettiler. Sovyetler birliği Afganistan’a girmesi üzerinden 10 yıl sonra ağır darbe yiyerek büyük kayıplar verdikten sonra 1989 yılında Afganistan’dan çekilmek zorunda kaldı.¹¹

Sovyetler birliğinin ordusu çekilmesi ardından Necibullah mücahitlere karşı iki yıllık bir direnişin ardından ailesiyle birlikte Kabil’deki Birleşmiş Milletler binasına sığınmak zorunda kaldı. Necibullah’ın başkanlıktan çekilmesiyle Afganistan mücahitlerin eline geçti. 1992’de kurdukları şura kararıyla Sıbgatullah Müceddedi geçici olarak devletin başına getirildi. Ardından Burhanettin Rabbani devletin başına geçti ve Mücahitler tarafından Gülbudin Hikmetyar Başbakan olarak tayin edildi. Afganistan’da herkes seçim beklerken Mücahitler arasında ihtilaflar çıktı, neticede ülke tam bir kaosa sürüklenerek kanlı bir iç savaşa dönüştü ve bu iç savaş sonucu bölgesel yönetimler ortaya çıktı. 1994’e gelindiğinde ise daha öncelerden Pakistan medreselerinde eğitilen “Taliban” adında bir grup Kandahar’da örgütlenmeye başlamıştır. “1996 yılında Kabil’i Şah Mesud’un elinden alan Taliban, ülkenin diğer bölgelerini de kısa sürede hakimiyeti altına aldı. Rabbani hükümetini destekleyen Şah Mesud ile General Abdürreşit Dostum Taliban örgütüne karşı mücadele ettiyseler de Abdülmelik’in ihaneti sonucunda yenildi. Fakat Hazaraların desteğini alan Dostum, Taliban’ı Kuzey bölgesinden çıkarmaya muvaffak oldu. Ancak 1998 yılında kuzey Afganistan tekrar Taliban’ın eline geçti ve 2001 yılının Eylülüne kadar Taliban’ın hakimiyeti altında kaldı.”¹²

¹⁰ SALİHY, a.g.e. , s. 27-41.

¹¹ SALİHY, a.g.e. , s. 49.

¹² NOORULHAK, a.g.e. , s. 5-6.

Afganistan, Ekim 2001 tarihinde ABD ve müttefikleri tarafından işgal edilmiştir. ABD, Afganistan'ı El-Kaide lideri asıl Arap kökenli olan Usame Bin Ladin'i yakalamak ve Taliban terör örgütünden temizlemek için "sonsuz özgürlük" vadiyle girdiğini iddia etmektedir. Ancak olayın altında yatan gerçek, Afganistan'ın jeostrajik konumunun 21. Y.Y da artmasıdır. Orta Asya ABD, AB, Rusya, Çin ve Hindistan gibi Küresel güçlerin mücadelesi haline gelmiştir. "Bütün bu güçler Afganistan coğrafyasına hakim olan, bir taraftan Orta Asya'yı, diğer taraftan Hint yarımadasını ve dolayısıyla da denize açılan yolları kontrol edebilme şansına sahip olacağını bilmektedir." ABD açısından ise olayın üç ayrı boyutu vardır. 1.cisi bölgeye yerleşerek Rusya, Çin ve Hindistan üçlüsünün etkisini kırmak, 2.si Avrasya'nın en zengin ve doğal gaz yataklarını kontrol altına almak ve 3.sü ise başta İran olmak üzere İsrail'in güvenliğini tehdit eden unsurlara karşı bölgede yeni düzenlemeler yapmaktır. Bu anlamda Amerika Afganistan'a özel önem vermiş ve uzun bir uğraş sonucunda çok şeyi göze alarak Afganistan'ı işgal etmiştir.¹³

Hamid Karzai Dönemi (2001-2014) Birleşmiş Milletler Güvenliği Konseyi, kasım 2001'de 1378 sayılı kararıyla Afganistan için geçici bir yönetim oluşturulması, istikrar ve güvenliğin sağlanması amacıyla BM'ye üye ülkelerinde katkısıyla barış gücünün kurulması kararlaştırıldı. 2002 yılında geçici olarak devlet başına getirilen Karzai Taliban'ın devrilmesinin ardından 2004'te Afganistan'ın seçimle gelmiş ilk başkanı oldu. 2014 yılına kadar bu görevi yürüten Karzai ülkenin yeniden imarı ve radikal unsurların zayıflatılması için mücadeleyi yürüttü.¹⁴

Eşref Gani Ahmadzai lisans eğitimini Beyrut Amerikan Üniversitesinde tamamladı. Aynı üniversite de siyaset bilimi üzerine yüksek lisans yapmış ve Doktorasını ise Antropoloji üzerine Columbia Üniversitesinde yapmıştır. Prof. Unvanıyla Danimarka ve Amerika'daki bazı üniversitelerde ders vermiştir. Dünya Bankası bünyesinde 10 yıl önemli görevlerde bulundu. 2001'den sonra ülkesine dönen Eşref Gani, 2014 yılında ülkenin Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Halen ülkenin Cumhurbaşkanı olarak görevini devam ettirmektedir.¹⁵

¹³ MUTANOĞLU, a.g.e. , s. 71-72.

¹⁴ SİVRİOĞLU-TÜRKOĞLU, a.g.e. , s. 305-306.

¹⁵ SİVRİOĞLU-TÜRKOĞLU, a.g.e. , s. 307.

1.2. Afganistan'ın Siyasi Yapısı

Afganistan'ın resmi adı (Afganistan İslam Cumhuriyeti)'olup, Uluslararası devlet kodlamasında, AFG şeklinde kodlanmaktadır. Devlet şekli: Anayasa uyarınca Afganistan, bağımsız, üniter ve bölünmez bir devlettir.¹⁶ “Afganistan'da modern anlamda ilk anayasa 1923 yılında kabul edilmiştir. Afganistan'ın son anayasası, Taliban yönetiminin uluslararası güçler tarafından yönetimden uzaklaştırıldıktan sonra halkın değişik kesimlerinin temsilcilerinden oluşan Loya Jirga adlı büyük meclis, tarafından 2004 yılında kabul edilmiştir. Loya Jirga (Büyük Meclis), Parlamento üyelerinin ve halkın değişik kesimlerinden oluşarak zaman zaman toplanmakta ve danışma amaçlı kararlar almaktadır.” Cumhurbaşkanı devlet başkanıdır ve yetkisini Anayasaya uygun olarak yürütür. Cumhurbaşkanı birinci ve ikinci olmak üzere iki Yardımcısı vardır. Cumhurbaşkanı, genel seçim yapılarak oyların %50'sinden fazlasını alarak seçiliyor. Başkan beş yıl süreyle görev yapar ve en fazla iki dönem seçilebilir.¹⁷

Taliban Hükümetinin yıkılmasından sonra, ilk Cumhurbaşkanlık seçimi 2004'te ve ikincisi 2009'da yapılmıştır. Her iki seçimde de devletin başına Hamid Karzai geçmiştir. Daha sonra üçüncü seçim, 2014 yılı Nisan'da yapıldıysa da, Kimsenin oyu %50'yi geçmedi ve ikinci tura uzamış oldu. 14 Haziran 2014'te seçimin ikinci turu yapıldı ve Afganistan'ın devlet başkanı Ashraf Ghani Ahmadzai oldu. Dr. Abdullah Abdullah İcra Heyeti Başkanı olarak göreve başlamıştır.¹⁸Afganistan İslam Cumhuriyeti hükümet yapısı: üç daldan oluşmaktadır: İcra, Yasama ve Yargı.

- (i) “İcra: Afganistan'ın İcra Şubesi yasaları, kuralları ve düzenlemeleri uygulamak için Anayasaya tabidir. Anayasanın 71. Maddesi uyarınca icra şubesi, Cumhurbaşkanı altında çalışan bakanlardan oluşur. Bakanlar Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve parlamento tarafından onaylanır.

¹⁶ Afganistan, “Political Structure”,2015, <http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=213224205&Country=Afghanistan&topic=Summary&subtopic=Political+structure>, (31.01.19)

¹⁷Pajhwak Afghan News Elections, “Government Structure of the Islamic Republic of Afghanistan”, 2018, <http://elections.pajhwok.com/en/content/government-structure>, (31.01.2019)

¹⁸ Nevzat TEKNECİ, “Afganistan Devlet Yapısı”, s. 8. https://www.academia.edu/30761399/AFGAN%C4%B0STAN_DEVLET_YAPISI_VE_KAMU_Y%C3%96NET%C4%B0M%C4%B0.docx, (01.02.2019).

- (ii) Yasama: Yasama organı, aynı zamanda millet meclisi de denilmektedir. Millet meclisi, Wolesi Jirga (Alt Meclis) ve Meshrano Jirga (Üst Meclis)'den oluşmaktadır. Anayasanın 81. Maddesi uyarınca, en yüksek yasama organı olan Millet Meclis halkının iradesini gösterir ve tüm milleti temsil eder.
- (iii) Yargı: Afganistan İslam Cumhuriyeti Hükümeti'nin bağımsız bir dalıdır. Yargı, teşkilatı ve yetkileri kanunla düzenlenmiş bir yüksek mahkeme, Temyiz Mahkeme ve ilk Mahkemedden oluşur. Yargı, Afganistan'ın yargı sistemi ve hakimlerinden sorumlu olan yüksek Mahkeme tarafından yönetilmektedir. Yargıtay en yüksek yargı organıdır, Wolesi Jirga (Alt Meclis) onaylaması ve Anayasanın 3 üncü bendinin 118. Ve 50.nci Maddesi uyarınca Başkanın seçtiği 9 üyeden oluşmaktadır. 3 üye dört yıl, diğer üç üye yedi yıl ve son üçü de 10 yıllığına atanır. Bir sonraki atamalar 10 yıl sonradır. Üyelere ikinci etapta atanmasına izin verilmez. Cumhurbaşkanı Yargıtay'ın 9 üyesinden birisini Yargıtay başkanı olarak seçer, üyelerin hiçbiri Anayasanın 127. Maddesinde belirtilen durumlar dışında işten ayrılamaz.”¹⁹

1.3. Afganistan'ın Sosyal Yapısı

Afganistan'ın sosyal yapısı gelenekseldir. Geçmişten beri bu geleneksel yapıdan Afganistan hükümeti ve halkı tarafından bilinçli ve bilinçsiz bir şekilde kurtulmaya çalışılmıştır. Ne yazık ki Afganistan bu geleneksel yapıdan bir türlü kurtulamamıştır. Ancak, İngilizlerden bağımsızlığı alan ve Modernizme çok önem veren Emanullah Han, geleneksel yapıdan kurtularak bilinçli ve modern sosyal yapıya geçmeye çalışan ve çok çaba harcayan siyasi yöneticilerdendir. Emanullah Han'dan sonra Zahir Şah zamanı (özellikle 10 yıllık demokrasi) dönemi geleneklerden kurtulmaya ve modernliği kazanmaya çalıştıkları bir diğer en önemli dönemdir. Ancak tüm bunlar, Mücahit ve Taliban gibi gruplarında çıkmasıyla modernliğe geçilememiş, aksine politik güç modern ve geleneksel gruplar şeklinde ikiye bölünmüştür. Günümüzde de sosyal yapı bu şekilde devam etmektedir. Ancak ne geleneksel grupların modern grupların üstesinden geldiği, nede bunun tersi bu güne dek görülmüştür.²⁰

¹⁹PajhwakAfghan News, 2018.

²⁰Ali Qaderi, Afganistan'ın sosyal yapısı, geleneksel ve modern grupların geleneksel mücadelesi, 2013., http://www.dailyafghanistan.com/opinion_detail.php?post_id=128975, (2.02.2019).

Afganistan, 20 den fazla dil ve birçok farklı inancın bir arada bulunduğu etnik olarak olağanüstü zengin bir coğrafyadır. Tarihsel ve coğrafi faktörler bu çeşitliliği ortaya çıkarmış ve korumuş olmasına rağmen, değişen düzeyde kültürel asimilasyon sürekli olarak gerçekleşmekte ve önemli derecede kültürel homojenlik mevcuttur.

Afganistan'da Aile yapısı, genel olarak geniş aile tiplerinden oluşmaktadır. Fakat bunun yanı sıra şehirlerde küçük ve çekirdek aile tipleri de mevcuttur. Ülke genelinde aile bağları oldukça kuvvetlidir. Aile reisi babadır, babanın yokluğunda ise anne ve evin büyük erkeği reis konumuna gelmektedir.

Afganistan İslam Cumhuriyetinde birçok etnik grup iç içe yaşadığı için pek çok dil konuşulmaktadır. Ancak resmi dil olarak Afgan Farsçası (Dari), ve Peştuca kullanılmaktadır. Din İslam ülke yüz ölçümü ise 652.100 km karedir. Başkenti Kabul (Kabil) olup, büyük şehirleri ise sırasıyla Kandahar, Herat ve Mezar-ı Şeriftir.²¹Şehirlerde geleneksel evlerin yanı sıra modern evler, marketler ve alışveriş merkezleri de mevcuttur. Aristokrat aileler geniş ve lüks evlerde yaşarken, geriye kalan kesim ise eski ve ihtişamdandan uzak evlerde yaşamaktadırlar.²² Kılık kıyafet konusunda her etnik grubun kendine özgü giyim tarzı olmaktadır. Ancak son zamanlarda etnik gruplar arasında tesir ve etkileşim söz konusu olmuştur. Bunların yanı sıra Afganistan genelinde özellikle diziler ve filmlerden etkilenecek Hindistan, Pakistan ve Avrupa tarzı giyimler kullanılmaktadır.

1.3.1. Afganistan'ın Nüfusu ve Nüfusun Yapısı

Afganistan'ın nüfusu Birleşmiş Milletlerin 2019 en yeni verilerine göre 37.209.007 civarında olduğu tahmin edilmiştir. Ancak 1979'den beri ülkeye yapılan dış müdahaleler ve iç karışıklık nedeniyle ülkede düzgün sayım yapılamamıştır. Dolayısıyla son sayımın 40 yıl önce yapıldığı göz önüne alındığında, bu tahminlerin doğruluk payının ne kadar olduğu açık değildir.

Afganistan nüfusunun etnik gruplara dağılımı ise, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 2010 verilerine göre, ülkedeki en büyük etnik grup Afganların %42'sini oluşturan Peştunlar (kuchidahl) birinci sırada yer almaktadır. İkinci büyük etnik grup olan Tajikler, % 27'dir. Hazaralar (% 9), Özbekler (% 9), Aimaq (% 4), Türkmenler (% 3), Baluch (% 2), ve diğer

²¹ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 2

²² Abdullah MAKHDOM, "Afganistan Türkmenlerinin Sosyo-Kültürel ve Dini Durumu (Mezarı-Şerif Örneği)", (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 2016, s. 29-30.

gruplar % 4'ünü oluşturmaktadır.²³ Bu oranlar Afganistan'ın demografik yapısı dağınık olduğundan dolayı gerçeklik payı düşüktür. Çünkü nüfusun % 50'²⁴si köylerde ve kasabalarda yaşamaktadır. Şehirlerde yaşayan etnik grupların nüfus sayımı üzerinde avantajları olurken, örneğin Türkmenler gibi nerdeyse %80'ni şehir merkezlerinden çok uzakta Köy ve kasabalarda yaşayan etnik grupların ise dezavantajları olmaktadır. Dolayısıyla civar bölgelerde güvenlik riski fazla olduğu için Nüfus sayımı düzgün bir şekilde yapılamamaktadır. Tüm bunları dikkate aldığımız zaman nüfusun etnik gruplara göre dağılımı, hata payının yüksek olduğunu göstermektedir.

Afganistan genel olarak genç bir nüfusa sahiptir. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA)'ye göre, Afganistan'ın yaklaşık yüzde 63. 7' si 25 yaşın altındadır.²⁵ Bu durum Afganistan'ın geleceği için eğitim, iş, sağlık ve istihdam açısından iyidir. Ancak, Afganistan'daki gençler küçük yaşlarda çalıştırılmakta ve eğitimsiz kalmaktadırlar. Aynı zamanda cinsiyet eşitsizliği ve madde bağımlılığı gibi ciddi zorluklarla karşı karşıyadırlar. Tablo 1 de Afganistan'ın Nüfusunu tarihsel olarak yıllar itibariyle, Erkek, Kadın, kilometre kareye düşen insan sayısı ve nüfus artış oranı şeklinde görebilirsiniz.

²³ Erin FOSTER, Afgan Ethnic Groups: A Brief Investigation, Pdf. August, 2011, S. 1.

²⁴ Makhdom, a.g.e. , s. 30.

²⁵ UNFPA, Afganistan, Yoyng People, <https://afghanistan.unfpa.org/en/node/15227>, (4.02.2019).

Tablo 1. Yıllara Göre Afganistan Nüfusu (Tarihsel)

Yıllar	Nüfus	% Erkek	% Kadın	Yoğunluk (Km ²)	Nüfus Sıralaması	Büyüme Oranı
1980	13.248.370	50.85 %	49.15 %	20.31	51	1.02 %
1985	11.783.050	51.07 %	48.93 %	18.07	56	-2.32 %
1990	12.249.114	51.17 %	48.83 %	18.78	58	0.78 %
1995	17.099.541	51.75 %	48.25 %	26.22	51	6.90 %
2000	20.093.756	51.49 %	48.51 %	30.81	49	3.28 %
2005	25.070.798	51.73 %	48.27 %	37.44	45	4.53 %
2010	28.803.167	51.38 %	48.62 %	44.16	42	2.81 %
2015	33.736.494	51.55 %	48.45 %	51.72	40	3.21 %
2016	34.656.032	51.55 %	48.45 %	53.13	40	2.73 %
2017	35.530.081	51.53 %	48.47 %	54.47	40	2.52 %
2018	36.373.176	51.51 %	48.49 %	55.77	39	2.37 %
2019	37.209.007	51.48 %	48.52 %	57.05	39	2.30 %

Kaynakça: United Nations, Afganistan Population,

2019.<http://worldpopulationreview.com/countries/afghanistan-population/>, (04.02.2019)

Tarihsel olarak Afganistan'ın nüfusuna baktığımızda, 1980 yılından 1995 yılına kadar bir azalma söz konusu olmuştur. Bu Sovyet İşgali sırasına denk gelmektedir, hatta 1985 yılında nüfus artış oranı eksilere bile düşmüştür. 2000 yılından itibaren nüfus artış oranı hızla artarak 2019' yılına gelindiğinde 37 milyonu aşmıştır.

1.3.2. Afganistan'ın Eğitim Yapısı

Afganistan'ın eğitim sistemi ilköğretim(6 yıl), orta öğretim(3 yıl) ve lise öğretim(3 yıl) şeklindedir. 2008 yılında eğitim kanunuyla (ilk ve orta öğretim zorunlu) kılınmıştır.²⁶Buna ilave olarak (0-3 ve 4-6) yaşındaki çocukların okul öncesi eğitim yani ana okul eğitimi de mevcuttur. Bunun yanı sıra (1-6.nci sınıf) resmi olmayan sadece okuryazarlık öğretilen ilkokulu da bulunmaktadır. İlkokul sonrası genel ortaokullar ve İslami eğitim şeklinde ikiye

²⁶Wenr World Education, Education in Afghanistan, September 6, 2016, <https://wenr.wes.org/2016/09/education-afghanistan>, (5.02.19).

bölünmektedir. Son aşama olan lise eğitimi de 3 farklı bölümden oluşmaktadır. Öğretmenlik eğitimi, teknik ve mesleki eğitim ve genel lise eğitimi şeklindedir. Bu aşamalardan sonra ise Branşlarına ilişkin yükseköğrenim kurumlarında devam etmektedirler.²⁷

Afganistan'ın eğitim yapısı, otuz yıldan fazla süren savaş ve çatışmalardan derinden etkilenmiştir. Ancak, Taliban'ın yıkılmasıyla 2001'den bu yana, yeniden yapılanma çalışmaları önemli ilerlemeye yol açmıştır. Örneğin, 2002'den önce, neredeyse tamamı erkek olan yaklaşık bir milyon öğrenci okula kayıtlıyken, bugün Afganistan Eğitim Bakanlığı'na göre, 9,2 milyondan fazla çocuk okula kayıtlı bulunmaktadır ve en önemlisi de bunların %39'unu kızlar teşkil etmektedir. Reform ve yeniden yapılanma diğer alanlarda da önemli etkiler yarattı. Afganistan Milli Eğitim Bakanlığının 2015 verilerine göre, "yıllık lise mezunlarının 2001'de yaklaşık 10.000 iken 2013'te 266.000'e arttığını ve 2015'te 320.000'e ulaştığını" belirtti. ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (AİD) ve Afgan Merkezi İstatistik Kurumu'na göre devlet üniversitelerine kayıtlı öğrencilerin sayısı 2001'de 7.800 iken 2015 yılına gelindiğinde 174.425'e yükseldiğini belirtti.²⁸

2012 yılı itibarıyla Afganistan'da 19 üniversite ve 12 yükseköğretim olmak üzere, toplam 31 kamu yükseköğretim vardı. Özel yükseköğrenim kurumu 2001'den bu yana çarpıcı bir şekilde büyüme kaydetti. Faaliyette bulunan özel yükseköğrenim kurumun sayısı raporlara göre değişmesine rağmen 2012'de 68 (Dünya Bankası'na göre) ve 2014'te 100 (ABD'de iletişim direktörü Ahmad Hasib Farhan'a göre) olduğu belirtilmiştir.

Ülkede 2015 yılı itibarıyla tüm bunlara rağmen tahmini okuryazarlık oranı yüzde 38'dir. Bu oran hem %84'lük uluslararası ortalamanın hem de Pakistan (%56) ve İran(%87) gibi komşu ülkelerinin oldukça altındadır.²⁹Okullaşma ve okuryazarlık oranlarındaki düşüklük, fakirlikten dolayı okula gidilememesi, öğretmen eksikliği ve kırtasiye yetersizliği gibi nedenlerden dolayı istenilen verimin elde edilememesinden kaynaklanmaktadır.

²⁷ İbrahim Yaşar KAZU, Sadık GÜLECEN, "Afganistan Eğitim Sisteminin İncelenmesi" Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları; 2008.

²⁸ USAID, Education, Afganistan, January 30, 2019, <https://www.usaid.gov/afghanistan/education>, (5.02.2019).

²⁹ Wenr World Education, Education in Afghanistan, September 6, 2016, <https://wenr.wes.org/2016/09/education-afghanistan>, (5.02.19).

1.3.3. Afganistan’da Göç

Afganistan’da yaklaşık 40 yıldır savaş yaşanmaktadır. İç ve dış güçlerin etkisiyle artarda yaşanan çatışma dalgaları neticesinde oluşan güvensizlik beraberinde bir göç hareketliliği de getirmiştir. Afganistan, bu olaylardan önce bile, İpek Yolu günlerine dayanan uzun göç geçmişine sahiptir. On dokuzuncu yüzyılda kurulan sınırlar, etnik grupları Afganistan ve komşuları arasında bölünce, sınır ötesinde sürekli bir bağlantı yaşanmasına sebep olmuştur. Örneğin; güneyde Peştular, Pakistan sınırı, kuzeyde Tacikler, Özbekler ve Türkmenler sırasıyla Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan sınırları arasında sürekli bağları bulunmuştur. Batıda ise Hazaralar Şii İran’la bağlantıları bulunmaktadır.

Afganistan, 1979’da Sovyetler İşgali başlamasıyla ülke nüfusunun yaklaşık beşte ikisini oluşturan 6 milyon civarında Afgan halkının, başta İran ve Pakistan olmak üzere az sayıda körfez ülkelerine, Hindistan, Türkiye ve Avrupa’ya göç etmesiyle büyük kitlesel göç ve bir nüfus hareketliliği yaşamıştır. Bu göç hareketliliği Sovyet İşgali, Mücahitler zamanı ve Taliban hakimiyeti sırasında, çatışma dalgalanmalarına göre değişkenlik göstermiştir. Ancak 2001’de ABD ve müttefikleri tarafında Taliban’ın devrilmesinden sonra tarihteki en büyük yardımlı geri dönüş süreciyle, yaklaşık 10 yıl içinde 4,6 milyon kayıtlı Afgan mülteci İran ve Pakistan’dan evlerine dönmüştür.³⁰

30 yıl boyunca dünyada en büyük mülteci yeri olan Afganistan, Ocak 2015 Suriye kriziyle bu statüyü kaybetmiştir. Ancak Afganistan’da göç hareketliliği devam etmektedir. 1979’dan 2001 yılına kadar yapılan göç hareketlikleri ülkede olan savaştan dolayı can güvenliği arayışında yapılmışken, son zamanlarda ise ülkede baş gösteren ekonomik etkenler kuraklık, işsizlik ve yoksulluk gibi nedenlerden dolayı yapılmaktadır. Başta Pakistan, İran, Sudi Arabistan ve Türkiye olmak üzere birçok ülkeye göç eden Afgan halkı; yaşam koşulları ve hayat standartlarının daha iyi olması çabasına girerek ülkenin kalkınması ve yönetişimi için önemli sonuçlar doğurmaktadır. Dolayısıyla gönüllü geri dönüş yapmak istemeyen milyonlarca Afgan gittikleri ülkede kalmak istemişeler de, ev sahibi ülkelerin, mültecilere

³⁰ MPI, Migration Policy Institute, “Afganistan: Displacement Challenges in a Country on the Move”, <https://www.migrationpolicy.org/article/afghanistan-displacement-challenges-country-move>, (7.02.2019).

yönelik sabrın zayıfladığı ve giderek artan kısıtlayıcı politikaların sonucu olarak 2015'ten bu yana gönüllü gönülsüz geri dönüşler yükselmeye başlamıştır.³¹

2. AFGANİSTAN'IN EKONOMİK YAPISI

2.1. Afganistan'ın Genel Ekonomik Yapısı

Orta Asya ülkeleri arasında en kötü ekonomik yapıya sahip olan ülke kuşkusuz Afganistan'dır. Yıllardır süren iç savaş ve amansız dış müdahaleler yüzünden ekonomik alt yapısı neredeyse yok denecek hal almıştır. Afganistan'ın ekonomik yapısını tarihsel olarak ele alacak olursak, savaş öncesi ekonomisi esas olarak tarım, hayvancılık ve hayvancılığa dayalı el sanatlarından oluşuyordu 1978'de gıdalarda büyük ölçüde iç talebe yeterliydi hatta tarım ürünlerinde önemli bir ihracatçı konumundaydı.³²O dönemlerde Afganistan Sovyetler birliği işgali altındaydı %90'ı SSCB'ye olmak üzere 1967 yılında keşif edilen doğal gaz satışları yılda ortalama olarak 300 milyon ABD dolarına kadar yükselmiş en önemli ihracat gelirleri arasında yer almış ülkenin ihracat gelirlerinin ise %56 sini oluşturmaktaydı.³³

20.nci yüzyılın başlarından itibaren modernleşmeye yönelik ilk adımların atılmasıyla birlikte Afganistan'da karma ekonomik sistemi benimsenmekteydi. Ekonominin büyük çoğunluğu kayıt dışı tarım ve küçük ölçekli özel sektör ticareti ve hizmetlerden oluşmaktaydı, Daha büyük şirketler ise devletin modernleşme gücünün itici simgeleri olarak görülmekteydi. Çeşitli devlet bakanlıkları tarafından sahip olunan ve yönetilen devletin maliye bakanlığı ve ilgili bakanlıkların hissesi altında stokların yüzde 40 ila 45'inin doğrudan hükümet kontrolü altında olduğu bir sistem ve geri kalan kısmı ise özel ellerdeydi. Bu özel eller de genellikle ya hükümet yetkilileri ya da ülkenin başındakilerin üyeleri veya ortaklarından ibaret idi. Böylece devlet desteği altında kişisel kar garanti edilmişti. Bu sistemi eleştirenlerin söylediklerine göre; hükümetin sübvansiyonlarıyla kolayca elde edilebilen gelir kaynağı diğer teşebbüsleri cesaretlendirdi ve büyük ölçüde devlet kontrolünü bypass eden kapsamlı bir gölge ekonomisi yarattı. Özel sektöre müdahale sonucunda meşru kar kazanmak oldukça zorlaşmıştı. Aslında,

³¹ MPI, Migration Policy Institute, "Seeking Safety, Jobs, and More: Afghanistan's Mixed Flows Test Migration Policies.", <https://www.migrationpolicy.org/article/seeking-safety-jobs-and-more-afghanistan%E2%80%99s-mixed-flows-test-migration-policies>, (7.02.2019).

³²John WALL, Ext. 850451 and William Byrd, Ext. 35638 October 5, 2001 **Brief Overview of Afghanistan's Economy**

* Göçebe, Peştü kabilelerinden bir tanesi.

³³ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 8-9

ekonominin ezici kayıtsızlığı yıllar geçtikçe girişimcilerin çok görünür olma korkusundan kaynaklandı.

Afgan girişimcileri üretimde uzun vadeli yatırımlar yerine kısa vadeli ticareti tercih etmektedirler. Bunun nedeni de belirsizlikten kaynaklandığını uzun vadeli yatırım yaparak kendilerine büyük risk almak yerine kısa vadeli ticareti tercih etmektedirler. Bu durum sadece savaş zamanlarında değil önceki dönemlerde de böyleydi. Tarihsel olarak, Afganistan'ın başlıca gelir kaynağı hükümete yapılan dış yardımlardır. Kabil, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet arasında rekabetçi bir birlikteliği yönetmiştir. 1978 yılının nisan ayında Sovyetler birliğinin komünist askerleri darbe yaparak yönetimi ele geçirmişlerdir. Sovyetler birliğinin Afganistan'a girmesinin ardından çoğunluğu köylü kesimden oluşan halkın, hep birliğe karşı işgalci gözüyle bakmaları dostça yaklaşmamaları sosyalist iktidarı harekete geçirerek devlet destekli askeri ve tarımsal projeler geliştirmesini sağladı. Bununla birlikte aynı zamanda günümüz ABD'nin bile girmek istemediği alt yapı projesini ele alarak ülkenin her tarafından etkin bir şekilde kendini göstermeye başladı. 1979 yılında Sovyetler birliğinin Afganistan'a 1.25 milyar dolarlık ekonomik ve bir milyar dolarlık da askeri yardımı bulunmuştur.³⁴ Sovyetler birliği Afgan halkını etkilemek için cömert bir ruh halinde çağırılarda bulundular ve insanları kendi safına çekebilmek için çok büyük bağışlarda bulundular.

Daha sonra temel ilkeleri "Afganistan'da feodalizmin tasfiyesi, toprak reformu, sosyal adalet, işçilere grev hakkı, kadın-erkek eşitliği, ulusal sorunların(etnik problemlerin) demokratik yoldan çözümü, dış politikada tarafsızlık" olarak açıklanan Afganistan Demokratik Halk Partisi (ADHP)³⁵ sosyalistlere dayanan devlet rolünü güçlendirdi. Devletin en çok görülen sübvansiyon örneği ise tüketici malları, tedarik ettiği buğday, yemeklik yağ ve kamu sektörü çalışanlarına emtialar idi. 1980'nin sonuna kadar aşağı yukarı 340.000 aileye sübvansiyonlar sağlanmıştır.³⁶ İlerleyen yıllarda ise Sovyetler birliği güçlerini yitirmeye başlamasıyla sübvansiyonlar kesilmeye başlanmıştır. Afgan ekonomisi önemli ölçüde daralma göstermişti 1986 yılında iktidara gelen Dr. Mohammad Najibullah kötüye giden ekonomiyi iyileştirmek adına her ne kadar çelişkili olsa bile kısa vadeli ticaretten daha iyi olduğunu savunarak özel sektörün büyümesini desteklemiş ve ekonomiyi serbestleştirmeye geçirmiştir.. Najibullah hükümetinin devrilmesiyle 1992 yılında mücahitlerin ve Taliban'ın yönetimi ekonomi politikası tarihsel karma ekonomi sistemiyle devam etmiştir. Mücahitler ardından

³⁴ SİVRİOĞLU-TÜRKOĞLU, a.g.e. , 2017 s.240

³⁵Mohammed aleem saeeie, "Afganistan'da Siyasi Partiler Tarihi", Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.63-66

³⁶ Paul FİSHTEİN and Murtaza Edries AMİRİYAR <https://www.usip.org/sites/default/files/SR383-Afghan-Economic-Policy-Institutions-and-Society-Since-2001.pdf> ağustos 02, 2018

Taliban rejimi ekonomiye çok büyük zararlar vermişlerdir. İşgal ettikleri bölgeleri yağmalayarak insanların mallarına el koymuşlardır. Gittikleri yerleri tahrip ederek yıkıp yakmışlar böylece alt yapı sistemine çok büyük zararlar vermişlerdir. Özetle 20 yılı aşkın savaşlarla tarım dahil en önemli iktisadi faaliyet olan hayvancılık dahi savunmasız hala gelerek Afganistan'ın ekonomik yapısı ciddi biçimde zayıflamıştır.

2001 yılına kadar ülkenin politik, sosyal ve ekonomik yapıları çok ağır hasar görmüş veya tamamen yok edilmişti. Neredeyse sıfırdan inşa edilmeye çalışılan Afgan ekonomisi tekrardan serbest piyasa sistemi benimsenerek, disiplinli mali ve para politikaları istikrar kazanma yolunda kararlı bir şekilde ilerleme göstermiştir. Yeni para birimi başarıyla tanıtılarak serbest döviz kur rejimi benimsenmiştir. On altı lisanslı özel ticari banka hizmete açılmıştır. Devlete ait işletmeler özelleştirildi, medya özgürlüğü getirildi, pazar odaklı yerlere ticari altyapı yerleştirilmiştir. Elektrik kapasitesi artırılarak geliştirildi, havacılık sektöründe ilerleme kaydedilerek özel hava yolları açıldı. Tarım ve hayvancılık sektöründe ilerlemeler gerçekleştirildi, telekomünikasyon sektörü geliştirildi. Dünya standartlarında maden yatakları olan Afganistan'ın madencilik şirketleri tarafından keşiflere açılarak büyük adımlar atılmış oldu.³⁷

2002'yılına kadar Afganistan'ın ekonomik yapısı oldukça zarar görmüştü uluslararası koalisyon güçlerinin Afganistan'a girmesiyle birlikte yapılan reformlar sonucu ekonomi kendini toparlayama başlamıştır. Afganistan ekonomisinde en önemli rol oynayan Tarım Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın 2016 yılında %21'ini oluşturmaktadır, bunu takip eden ikinci en önemli sektör ise Sanayi sektörüdür; ülke GSYİH' sinin %22'sine katkı sağlıyor ve bir diğer önemli sektör de hizmet sektörü Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın yüzde 55'ini oluşturmaktadır. Bu üç sektörün yıllar itibariyle değişimi aşağıdaki tablolarda incelenmiştir.

Tablo: 2. Afganistan'da Tarım, ormancılık ve balıkçılık, (GSYİH'NİN %'si)

Afganistan	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	36.9	29.4	30.8	28.3	29.8	24.7	29.1	26.1	23.6	23.6	22.6	22.0	20.5	21.0

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators, 2018,

[\(05.03.19\)](http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NV.AGR.TOTL.ZS&country=AFG,(05.03.19))

³⁷Afganistan National Development Strategy
1387 – 1391 (2008 – 2013) www.af.undp.org

- (i) Tarım Afganistan ekonomisinde önemli bir rol oynamaktadır, işgücünün yaklaşık %80'i bu sektörde çalışmaktadır. Dünya bankası verilerine göre Ülke GSYİH' sinin 2003' yılında yaklaşık %37'si ve 2016 yılında ise %21'ı tarımdan sağlanmaktadır. Afganistan'da yetiştirilen bazı önemli mahsuller afyon, buğday, meyve ve fındık iken, yün, koyun eti, koyun derisi ve kuzu postu da ürünün büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Ancak sulama sistemleri düzgün olmadığı için ilkbahar yağmurları ve düzensiz kış karlarından dolayı tarım ekonomisi oldukça etkilenmektedir. Gelişmiş tarım teknolojileri ve kimyasal gübrelerin etkin kullanılmaması da tarımı zorlaştırmaktadır.

Tablo: 3. Afganistan ekonomisinde, Sanayi, (GSYİH %)

GSYİH İçindeki Pay %	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	22.4	25.9	26.5	27.9	26.6	26.7	21.8	21.0	22.6	21.0	20.4	21.1	22.0	21.7

Kaynakça: Word Bank, World Development Indicators,

<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=N.V.IND.TOTL.ZS&country=AFG>, (10.03.19)

- (ii) Afganistan'ın Sanayi sektörü, tekstil, dokuma halı ve gübre üretiminde küçük ölçekli üretim üzerine ayakta kalmaktadır. Ülke işgücü nüfusunun yaklaşık% 10'u bu sektörde çalışıyor. Sanayi sektörü, ülkenin GSYİH' sinin gelirlerinin tablo 3 de görüldüğü üzere 2006 yılında en yüksek pay olan %28 ve dolayısıyla 2016 yılında ise % 21,7 oranında sanayi sektörü katkıda bulunuyor. Minerallerin ve tarım ürünlerinin katma değer işlenmesi, Afgan nüfusunun önemli bir kısmına büyük ölçüde dayanmaktadır. Ülkenin imalat sektörüne önemli ölçüde bulunan diğer ürünler ise; kurutulmuş meyveler, kereste, deri, doğalgaz, kömür, bakır, çimento, yarı değerli mineraller, sabun, mobilya, ayakkabı, granit ve mermerdir. Afganistan, işsizlik seviyesini azaltmak için Hindistan ve Çin'de yapıldığı gibi düşük maliyetli, emek yoğun bir imalat sektörünün kurulmasını istemektedir.³⁸

³⁸Economy Watch FollowThe Money, Afghanistan Economic Structure, March2010

http://www.economywatch.com/world_economy/afghanistan/structure-of-economy.html, (03.04.19)

Tablo: 4. Afganistan'da hizmetler sektörü, (GSYİH %)

GSYİH' İçindeki payı	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	39.3	43	40.9	41.9	42.0	47.1	47.2	51.0	52.0	53.5	55.2	55.2	55.6	55.4

Kaynakça: The Global Economy.com, Afganistan: Share of services,

https://www.theglobaleconomy.com/Afghanistan/Share_of_services/, (12.09.2018)

- (iii) Hizmet sektörünün Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya katkısı, yıllara göre değişmesiyle birlikte 2016 yılında 55,4'tür. Gelir, öncelikli olarak ulaştırma, perakende ve telekomünikasyon sektörlerinden gelmektedir. 2004 itibariyle Afgan nüfusunun yaklaşık %10'u geçimini ülkenin hizmet sektöründen almıştır.³⁹ Bankacılık hizmetleri ise öncelikli olarak Afganistan'ın ticari nitelik taşıyan bank-i milli Afganistan, New Kabul Bank, Azizi Bank ve First Micro Finance Bank ve diğer bankalar tarafından sunulmaktadır. Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü'nün (UNIDO) genişleyen operasyonları sayesinde hizmet sektörünün daha da geliştirileceği beklenmektedir.

2.2. Üretim ve İstihdam Düzeyi

Afganistan'da özel sektör yüzde 50'nin altında iş gücüne katılım oranıyla aşırı derecede dardır. Ülke ekonomisinin büyük kısmı dış yardıma bağlı olduğu ve bu dış yardıma bağlılığından kurtulma girişimleri benimsenerek ilerletilirse, özel sektör gittikçe gelişme gösterecektir. Ülkede tahminlere göre 15 milyon kişi çalışabilir iş gücünün sadece yüzde 8'i maaşlı işçilerden oluşmaktadır. İş gücünün yaklaşık yüzde 80'nini oluşturan tarım sektörü, 2003-2012 yıllar arasında ekonomik büyümeye en büyük katkı yaparak Afganistan'ı tarımın ekonomiye büyük katkısı olan ülkelere birisi kılınmıştı. Ancak sektör iklim değişikliğine karşı oldukça savunmasız durumda ve bu, kısmen büyümede oynaklığa neden olmaktadır. Örneğin, 2009 yılında, büyüme yüzde 21 gibi yüksek bir orana ulaştığında, tarım olumlu hava koşulları sayesinde yüzde 11,3'ünü doğrudan sağlamış bulunmaktaydı. Ancak tarım sektörü gelişmiş teknolojik yöntemlerle kötü hava koşullarına dayanıklı hale getirilirse daha istikrarlı bir büyümeye katkıda bulunacaktır. Ekonominin diğer kısımları da dolaylı olarak tarımla

³⁹Economy Watch Follow March 2010

http://www.economywatch.com/world_economy/afghanistan/structure-of-economy.html, (06.04.19)

bağlantılıdır ve gıda işleme sektörü imalat sektörünün yüzde 96'sını oluşturmaktadır. Tarım, istihdamın ve sektör büyümesinin yüzde 56'sını oluşturmaktadır ve yoksulluğun azaltılmasında kilit rol oynamaktadır.⁴⁰ Bir diğer önemli istihdam olanağı olan madencilik, hükümetin madenciliğin gelişimine izin vermesiyle en önemli potansiyel ihracat kaynağını temsil etmektedir. Afganistan'ın aynı zamanda coğrafi konumu, enerji, Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) bağlantısıyla gelir, büyüme ve istihdam yaratma potansiyeli vardır.

2.3. Afganistan'da Tarım

Afganistan'ın 652.100 kilometre kare olan toprağının sadece %15'i ekilebilir olmasına rağmen ekonomisi, ağırlıklı olarak tarıma dayanmaktadır.⁴¹ Afganistan'ın yaklaşık %76'sı kırsal alanlarda yaşamakta ve aktif nüfusun % 78'i (2009 tahmini) tarımda istihdam edilmektedir. Afgan ailelerinin yaklaşık %55'i çiftçilikle uğraşmaktadır ve % 68'i koyun, keçi ve inek gibi bir tür hayvancılığa sahiptir. Düşük üretkenliği ile tarım, kırsal kesimdeki iş gücünü, kent merkezlerindeki daha hızlı büyüyen sektörler için büyük bir ucuz işgücü tedarikçisi haline getirmiştir. Bununla birlikte, kırsal alandaki gençler için fırsatlar yetersiz olsa bile, tarım hala ülkenin geçiminde önemli bir rol oynamaktadır. Tarım ve pastoral faaliyetler genellikle işsizliğe karşı tek uygulanabilir alternatiftir.

Tarımda başlıca kaynak olan sulama için su sağlayan beş ana nehir sistemi üzerinde ülkeyi beş ana bölgeye (doğu, kuzey, orta, güneybatı ve batı) bölmesi ayrıca bir önemli fiziksel özelliştir. Bunlar kuzeyde Ammu Nehri, Batıdaki Hari-Rod Nehri, Güneybatıdaki Helmand ve Arghandab Nehirleri ve Doğudaki Kabil ve Kunar Nehirleridir.⁴² Tarım ürünleri (hali ve kilim dahil) toplam yasal ihracatın yaklaşık %80'ini temsil etmektedir. (resmi istatistikler, özellikle afyon ihracatı, kaçak ürünler ve transit ticaretini hesaba katmamaktadır). Büyük ihracat, 2010/11 döneminde toplam ihracatın %27'sini oluşturan kurutulmuş meyveler ve fıstıklardır. Taze meyve ise %7,2'dir. Kuru üzüm, tarım ihracatının en başında gelmektedir, bunu badem, fıstık ve ceviz takip etmektedir. Tarımda sürekli büyümeye rağmen, sektörün uzun süren çatışmalar sırasında maruz kaldığı zararları telafi etmesi gerekmektedir. Tarım üretimi 1978 ve 2004 yılları arasında yaklaşık %3,5 azalmıştır. Sektörün genel performansı, tarımsal ekonominin yüzde 80'inden fazlasını oluşturan tahıl

⁴⁰The World Bank Group Report No. 108727-AF 2 October, 2016 s.4-5

⁴¹ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, S.2-6

⁴²Mustafa Zafar Ulusal Hayvancılık Üretim Saha Görevlisi (FAOAFG)

<http://www.fao.org/docrep/pdf/010/a1250e/annexes/CountryReports/Afghanistan.pdf>

yıllık ürün üretimine bağlıdır.⁴³ Tarım büyümesi büyük ölçüde mevsimsel yağmura ve kar yağışlarına bağlı olarak, hava koşullarındaki dalgalanmalara, belirsizlik ve güvenlik koşullarının bozulmasına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.

Tarım için başlıca zorluklar şunlardır:

- (i) “Ekilebilir arazinin sınırlı mevcudiyeti: toplam arazinin sadece %15 ekim için uygundur; arazinin %45’i “mera alanıdır”. 3.2 milyon hektar sulanabilen alan iken 6,1 milyon hektar alanda sulanamayan alanlardan oluşmaktadır. Sulanabilir arazinin potansiyel uzantısı 5,3 milyon hektara kadar ulaşabilir. Bu kısıtlama, yetersiz yönetimiyle de bağlantılıdır.
- (ii) Suyu erişimin sınırlılığı: Afganistan’ın sulama ihtiyacının olmadığı kış aylarında yağışın yoğunlaşması şiddetli fırtınalı kar yağışı soğuk ve dondurucu ayazların olması hayvanların telef olmasını da beraberinde getirmektedir. Yıllık yağış miktarı ortalama 300 mm’dir. Yağış, çoğunlukla, yüksek irtifada kar yağışı şeklinde olup, mahsulün yetiştirme aşamasında su ihtiyacını kısmen karşılayan bir doğal rezervdir. Son iklim değişikliği, ormansızlaşma ve diğer gerçekler durumu daha da kötüleştirmiştir. Bahar aylarında yağışların artmasıyla seller şeklinde ekinleri tahrip etmesi ardından aniden yükselen sıcaklık nedeniyle su sıkıntısı yaşanması ülke genelinde görülmektedir. Afganistan, ortalama 57 milyar m³ yıllık yüzey su kaynağıyla, yetersiz verimlilik seviyesine sahip olan sulama için sadece % 30’u kullanmaktadır.
- (iii) Düşük verimlilik: oldukça zorlu kısıtlamalar önemli derecede iyileştirilmesine rağmen, tarım ve hayvancılıkta düşük verimlilik hüküm sürmektedir. Komşu ülkelerle karşılaştırma yapıldığında, Afganistan’daki değişikliklerin genel üretim ve verim açısından önemli olduğunu, ancak İran ve Pakistan gibi rakip ülkede elde edilenlerden daha düşük olduğunu göstermektedir. Başlıca kısıtlamalar şunlardır: kişi başına düşen küçük işletmelerin yaygınlığı; su kaynaklarının altyapılarının yetersiz düzenlenmesi (rezervuarlar / barajlar); kötü sulama ve su yönetimi; yetersiz arazi yönetimi; eski teknoloji kullanımı; yetersiz arazi hazırlığı; geliştirilmiş tohum, gübre ve pestisitlerin yetersiz kullanımı; sınırlı ürün çeşitliliği; kırsal alanlarda altyapıların yok olması. Bunların yanı sıra veteriner tedavilerinde çobanlar ve çiftçiler arasında yetersiz beceriler; evcil hayvanlar için yetersiz

⁴³Food and Agriculture Organization of the United Nations, COUNTRY PROGRAMMING FRAMEWORK (CPF) 2012-2015 FOR AFGHANISTAN, August, 2012, S. 15

üretim ve yetersiz yemleme ve yem kalitesi; geleneksel otlak hakları ve arazi kullanımı ile ilgili çatışmalar; bulaşıcı hayvan hastalıkları; hayvansal kaynaklı ürünlerin düşük kalite / güvenlik kontrolü ve düşük kaliteli girdiler. Sürekli kuraklık ve meraların aşırı otlatılması ve bazı ekinler için yağmurla beslenen arazilere ayrışması / bölünmesi nedeniyle meralarda azalma; sosyal hizmetlerin yetersizliği; üretici örgütlerin zayıflıkları; yasal mali ve teknik desteğin eksikliği.

- (iv) Hasat sonrası işlemler: altyapı, üretim kalitesi ve gıda güvenliğindeki yetersizlikler: uygunsuz kullanım, harman ve temizlik ve zayıf depolama; kaliteli işlem için beceri eksikliği; gıda güvenliği için zayıf kalite kontrol; sınırlı ulaşım olanakları; yetersiz freze kapasitesi; iyi ambalajlama veya etiketleme ekipmanlarının olmaması; yetersiz hijyen uygulamaları;
- (v) Tarımsal ürünlerin ticarileşmesinde yaşanan eksiklikler: tarımsal üretime sınırlı katma değer, iş planlaması sıkıntısı, yönetim ve pazarlama becerileri; çiftçiler / üreticiler, toptancılar ve tüketiciler veya ihracatçılar arasındaki zayıf bağlantılar; piyasa bilgilerine sınırlı erişim ve kullanım; kredi ve finansal hizmetlere yetersiz erişim; sınırlı işletme sermayesi; tarife dışı ticaret engelleri; standartlar ve belgelendirme sistemi gereksinimleri de dahil olmak üzere özel sektörün tanıtımına yönelik yetersiz mevzuat ve düzenlemeler; tohum, gübre, aşı, alet ve diğer üretken girdilerin serbest dağıtımında rekabetin olmadığı, yetersiz planlanmış veya acil durum girişlerinin kullanılmamasından kaynaklanan piyasa bozuklukları.⁴⁴

⁴⁴Food and Agriculture Organization of the United Nations, COUNTRY PROGRAMMING FRAMEWORK (CPF) 2012-2015 FOR AFGHANISTAN, August 2012, S. 15-16

2.3.1. Hayvancılık

Afganistan'ın hayvan ırklarını ve bunların üretim özelliklerini tanımlamak için çok az bilimsel çalışma yapılmıştır. Sınırlı bilgi, temel olarak hükümet belgelerinden, bölge çiftçilerinden veya kısa süreli anketlerden toplanmıştır. Afganistan'da sığır, koyun, keçi, at, eşek, katır, deve ve kümes hayvanları gibi farklı hayvan türleri vardır.⁴⁵

Otlatmaya uygun arazinin mevcudiyeti, hayvancılığın ekonominin önemli bir parçası olmasını sağlamıştır. Doğal meralar 3 milyon hektarı (7,4 milyon dönüm) kaplamaktadır, ancak aşırı otlatılmaktadır. Mezar-ı-Şerif ve Maymene çevresindeki kuzey bölgeleri 1998'de yaklaşık 6 milyon karakul koynu barındıran bölgedir.⁴⁶

FAO, (Food And Agriculture) Gıda ve Tarım Örgütü, tarafından öngörüldüğü gibi 1998 yılında hayvancılık ürünlerinin üretimi, 300.000 ton inek sütü, 201.000 ton koyun sütü, 41.000 ton keçi sütü, 18.000 ton yumurta, 16.000 ton yün ve 16.000 ton koyun ve keçi derisi. Afganistan'ın hayvanlarının çoğu, Pakistan ve İran'a giden ilk mülteci dalgaları ile ülkeden azaltıldı. Yani 1998'den 2001 yılına kadar hayvan sayısı yüzde 40 oranında azalmıştır. 2002'de bu rakam yüzde 60'a düştüğü tahmin edildi. 2002 yılının ilkbaharında kuzey bölgelerinde yapılan bir FAO araştırması, dört ilde (Balkh, Cuzcan, Saripul ve Faryab) sığırların yaklaşık yüzde 84'ünün kaybolduğunu göstermiştir.⁴⁷

Ancak FAO, 2002'den 2011'e kadar Afganistan'ın hayvan sayısının 12,156'dan 13,378 tavuğa; 3,72 milyon ila 5,52 milyon sığır; 7,28 milyon ila 7,6 milyon keçi; ve 8,77 milyon ila 14,26 milyon kadar koyun olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Afganistan'da hayvancılık büyük bir gelir kaynağıdır, hane haklı hayvan mahsullerinin büyük çoğunluğunu kendileri kullanmaktadırlar ve en önemli geçim kaynağıdır. Son zamanlardaki kuraklık geçim kaynakları olan hayvancılığı çok olumsuz etkilemiştir. Geleneksel bir hayvancılık ülkesi olmasına rağmen, Afganistan, otuz yıldan fazla süren savaş nedeniyle artık kendi et arz ve talebini dahi karşılayamamaktadır. Et ithalatına bağlı durumda ve FAO'ya göre; en çok ithalatı ise tavuk ve sığır etidir.

⁴⁵Mustafa ZAFAR, **First Draft Country Report on the Status and Perspectives of the Animal Genetic Resources Development and Conservation in Islamic Republic of Afghanistan, S. 28.**

⁴⁶ Nations Encyclopedia, Afganistan – Animalhusbandry. <https://www.nationsencyclopedia.com/Asia-and-Oceania/Afghanistan-ANIMAL-HUSBANDRY.html>, (30.01.2019)

⁴⁷ Nations Encyclopedia, <https://www.nationsencyclopedia.com/Asia-and-Oceania/Afghanistan-ANIMAL-HUSBANDRY.html>, (30.01.2019)

⁴⁸Globalmeat news.com, <https://www.globalmeatnews.com/Article/2014/05/08/Afghanistan-becomes-net-meat-importer-despite-livestock-traditions>, may,2014, (30.01.2019)

2.3.2. Balıkçılık

Denize sınırı olmayan karasal bir ülke olan, Afganistan deniz balıkçılığında mahrumdur. Balık kaynakları nehirler ve göllerdir ve son zamanlarda sınırlı sayıda balık çiftliklerinin geliştirilmesiyle birlikte 100'den fazla balık türü yetiştirilmektedir. Toplam yıllık balık üretimi nehir ve göllerden yakalananlar ile balık çiftçiliğinden elde edilen toplam balık miktarı 2.000 metrik ton olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹

Ülke genelinde 300 küçük balık çiftliğinin faaliyete geçtiği tahmin edilmektedir, ancak bunun hakkında güvenilir bir veri bulunmamaktadır. Bu çiftlikler tarafından çok fazla balık üretilmektedir. Kabil yakınlarındaki Qargha Havzası ve Jalalabad'daki yeni kuluçka gemisi Amerika Birleşik Devletleri Kalkınma Ofisi (USAID) tarafından desteklenerek Jalalabad'daki kuluçkahane yerel balık çiftçilerine satış için sazan tohumu üretilmeye başlatılmıştır. 2011 yılında üretimin 850.000'e yakın olduğu tahmin edilmiştir. USAID tarafından ayrıca yumurtalama süreci için yöntem ve tekniklerin geliştirilmesi için teknik yardım sağlanmıştır. Balık Afgan gıda diyetinin küçük ve önemli kısmını oluşturmaktadır. Ülkede ticari balıkçılık yeterince balık üretilmiyor yerel talebi karşılamak için sürdürülebilir bir temel üzerine oturtulmamıştır. Kırsal kesim balık avı aile geçimi için yapmaktadır. Nehirlerde bahar aylarında balık çoğalmaktadır yaz aylarında ise minimum seviyelere kadar inmektedir. Tamamen olmasa da, kentsel nüfus çoğunlukla ithal taze ve dondurulmuş balık ve karides ve füme balığa bağlıdır, yılda yaklaşık 4.000 ton balık ve balık ürünleri ithal edilmektedir. Bu ürünler Pakistan, İran, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Norveç, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinden Afganistan'a ithal edildiği tahmin edilmektedir.⁵⁰

2.3.3. Ormanlık

Ormanlar; çeşitli ağaç türleri başta olmak üzere her türlü bitkiler, yabani hayvanlar, mikroorganizmalar gibi canlı varlıklarla toprak hava, su, ışık ve sıcaklık gibi fiziksel çevre faktörlerinin karşılıklı oluşturdukları ilişkiler dokusunu teşkil eden ekosistemler olup, dünya yaşamı için çok önemlidirler. Bunun yanı sıra, ormanlar dolaylı ve dolaysız şekilde

⁴⁹Food and Agriculture Organization of the United Nations Fishery and Aquaculture Country Profiles The Islamic Republic of Afghanistan, June 2018 - Issue#13

<http://www.fao.org/documents/card/en/c/CA0630EN>

⁵⁰Food and Agriculture Organization Fishutilization, June 2018 - Issue#13

sayılmayacak kadar çok faydalarıyla hayatımızın her alanında ihtiyaç duyduğumuz vaz geçilmez ve korunduğunda da iyi bir doğal kaynaktır.

Afganistan'da çeşitli doğal ormanlar mevcut olup, sulama ve ağaç dikimi gibi orman yetiştirme konusunda da uzun bir geçmişi vardır. Şu anda orman kaynakları yıllarca süren savaş nedeniyle ciddi şekilde bozulmuştur. Afganistan topraklarının 1978'deki savaştan önce 1,97 milyon hektarı (toplam alanın %3'ü)⁵¹ ormanlık iken 1990'lardan sonra bu oran %1,3'e yaklaşık 867.000 hektara gerilemiştir. Orman alanında değişim: 1990 ve 2000 yılları arasında Afganistan yılda ortalama 29.400 hektar orman kaybetmiştir. Ortalama yıllık ormansızlaşma oranı %2,25'dir. 2000 ve 2005 yılları arasında kaybedilen ormanlık alanı 29.800 hektara yükselerek ormansızlaşma oranı yılda %2.92 olmuştur. Toplamda, 1990 ve 2005 yılları arasında Afganistan, orman örtüsünün %33,8'ini ya da yaklaşık 442.000 hektarını kaybetti. 1990-2005 yılları aralığındaki toplam orman habitatı dönüşüm oranını (orman alanı değişiminde eksi net ekim alanı genişlemesi olarak tanımlanan) ölçen Afganistan, orman ve ormanlık alanlarının %33,8'ini kaybetmiştir.⁵²

Taliban'ın çöküşünden bu yana, hükümetin tarım ve doğal kaynak temelli bir ekonomi oluşturma isteğini desteklemek için sulama sistemlerinin Rehabilitasyonu, fidanlık geliştirme ve ağaç dikimi çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Afganistan'da beş üniversitede ormancılık alanında öğrencilere lisans eğitimi verilmektedir. Her ne kadar toparlanma çabaları hala başlangıç aşamasında olsa da birçok ciddi zorluklara rağmen, bu mücadelelerin sürdürülmesiyle Afgan ormancılığının yeniden canlandırılması mümkün gözükmektedir.⁵³

2.4. Hizmet Sektörü

Afganistan'ın hizmetler sektörü son zamanlarda gelişme kaydetmiş ise de, insanların yaşam standartlarını yükseltebilecek kadar gelişmemiştir. Bununla birlikte son dönemlerde finans, telekomünikasyon, lojistik hizmetleri ve ulaşım gibi konularda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Ülke alt yapısının temel engellerinden olan terör tehdidinin sona ermesi ve iç

⁵¹Forests of Afghanistan, <https://cropwatch.unl.edu/documents/Forests%20of%20Afghanistan.pdf> , (29.09.2018)

⁵² Mongabay.com, statistics: Afganistan, <https://rainforests.mongabay.com/deforestation/archive/Afganistan.htm#6-designation>, (28.09.18)

⁵³Forestry and Forestry Education in Afganistan, https://www.researchgate.net/publication/233647538_Forestry_and_Forestry_Education_in_Afganistan

karişiklığın bitmesi durumunda yatırımcıların risk endişesi azalacak olup, hizmetler sektörünün hızlı bir şekilde büyüme gerçekleştireceği beklenmektedir.

Hizmetler sektörü son yıllarda tarım ve sanayi sektörlerine göre daha hızlı bir şekilde artış gerçekleştirerek GSYİH'nın yaklaşık %55'inden fazlasını oluşturur hale gelmiştir. Dünya Bankası'na göre, Afganistan'ın 2002 yılında sadece 57.000 sabit ve mobil telekomünikasyon abonesi var iken günümüzde beş Telekom operatörü yaklaşık 18 milyon aboneye ulaşmış bulunmaktadır. Mobil ağları ise nüfusun %85'inden fazlasını kapsamaktadır.⁵⁴Dolayısıyla ülkede son on yıl içerisinde telekomünikasyon sektörü yıllık ortalama %60 oranında büyüme göstermiştir. Aynı zamanda iki milyondan fazla da internet kullanıcısı olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁵

2.5. Afganistan'ın Dış Ticareti

Afganistan'ın dış ticaret değerleri, ülkede yaşanan iç savaştan ve çatışmalardan etkilenecek zaman zaman dalgalanmalar göstermiştir. 2012 yılında 414 milyon dolar olan ihracat değeri, 2017 yılında 832 milyon dolara yükselmiştir. 2008 yılında yaklaşık 3 milyon dolar olan ithalat değeri 2012 yılında en zirve seviyesini yaşayarak yaklaşık 9 milyon olmuş daha sonra 2017 yılına gelindiğinde ise 7,8 milyon dolara gerilemiştir.

Tablo: 5. Dış Ticarete Genel Durum (Milyon \$)

Yıllar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İhracat (Milyon \$)	545	403	388	376	414	515	571	571	596	832
İthalat (Milyon \$)	3020	3336	5154	6390	8932	8724	7729	7723	6534	7793

(*) Afganistan'ın Merkezi İstatistik Organizasyonu Tarafından derlenen veriler ile oluşturulmuştur. Kaynak: Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC) Trade Map, Trading Economics, Afghanistan Balance Of trade, <https://tradingeconomics.com/afghanistan/balance-of-trade>, (3.10.18).

⁵⁴Afganistan telekom sektöre volves afterdecades of conflict, <https://www.bbc.com/news/business-19975113>, (29.09.18)

⁵⁵ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, S. 11

Dış ticaret politikası ise civar ülkeleri arasında gümrük tarifeleri en düşük olan ülkelerden biridir. Afganistan'da firma veya şahıslar ithalat lisansı olmadan ithal etmek istedikleri ürünlerden lisansız ithal edilmek istendiği için, “mevcut gümrük tarife ve harçları dışında, ithal edecekleri mal tutarının %3'ü oranında ithal vergisini gümrük kapılarında tahsil etmeleri gerekmektedir.” Lisansı olmadan ihraç edilmek istenen ürünlerden ise mevcut tarife ve harçları haricinde, ihraç edilmek istenen mal tutarının %2'si oranından ihracat vergisi gümrük kapılarında ödemeleri gerekmektedir.⁵⁶

2.5.1. İthalat

İthalat da ihracat gibi ülkelerin dış ticaretinin temel kuralıdır. İthalatın ülke ekonomilerine olumlu olumsuz etkileri hep tartışmalı bir konu olmuştur. İthalat istihdam artırmaz ve ülkeyi dış rekabete karşı güçsüzleştirir. Ancak ülke içerisinde bulunmayan hammadde veya emtiaları ya da iç piyasada verimli ve ucuza üretilmeyen mal ve hizmetleri ithal ederek iç talebi karşılama yoluna gider. Afganistan'da ithalatı ihracatından fazla olan yani sürekli dış açık veren ülkelerden biridir. Nedenini ise ülkede sürekli iç savaş güvensizlik ve altyapı yetersizliği olarak değerlendirebiliriz.

Afganistan'ın başlıca ithalatı: petrol (toplam ithalatın yüzde 33'ü), makine ve teçhizat (%15), gıda maddeleri (%14) ve ana metaller ve ilgili maddeler (yüzde 9) Afganistan'ın en fazla ithalat yaptığı ülkeler: İran, Pakistan, Çin, Kazakistan, Özbekistan ve bunları takip eden diğer ülkeler ise Türkmenistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Hindistan, Rusya ve Türkiye'dir.⁵⁷

⁵⁶ Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, <https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/dislliskiler/ulkeler/ulke-detay/Afganistan>, (5.10.2018).

⁵⁷ Afganistan Imports, <https://tradingeconomics.com/afghanistan/imports>, (7.10.2018).

Tablo: 6. Afganistan'ın Başlıca Ülkeler İle İthalatı (Bin Dolar)

Sıra	Ülkeler	2013	2014	2015	2016	Toplam	%
1	İran	1.312.609	1.506.289	1.807.982	1.265.139	5.892.019	23,8
2	Pakistan	1.654.618	1.327.931	1.346.408	1.198.759	5.527.716	22,3
3	Çin	420.526	1.038.198	1.043.998	1.092.708	3.595.430	14,5
4	B.A.E.	1.143.054	515.079	320.517	200.385	2.179.035	8,8
5	Özbekistan	581.345	721.913	336.006	399.344	2.038.608	8,2
6	Türkmenistan	383.119	464.765	632.413	355.401	1.835.698	7,4
7	Kazakistan	123.930	390.020	426.842	621.625	1.562.417	6,3
8	Hindistan	110.405	107.664	130.618	152.877	501.564	2
9	Rusya	431.831	258.448	157.408	138.792	986.479	3,10
10	Türkiye	315.894	165.607	85.799	78.319	645.619	2,6
11	Toplam	6.477.331	6.495.914	6.287.991	5.503.349	24.764.585	100

Kaynak: ITC, Trade Map. ITC, Trade Map, Direct Data.

https://www.trademap.org/countrymap/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm, (7.10.2018)

Tablo: 6. da görüldüğü üzere Afganistan'ın, en fazla ithalat yaptığı ülkeler: İran (toplam ithalatın %23,8'i), Pakistan (%22,3), Çin (%14,5), Birleşik Arap Emirlikleri (%8,8) ve Özbekistan (%8,2). Ve bunları takip eden diğer ülkeler ise sırasıyla, Türkmenistan, Kazakistan, Hindistan, Rusya ve Türkiye'dir.

2.5.2. İhracat

İhracat, bir ülke sınırları içerisinde üretilen mal ve hizmetlerin gümrük mevzuatına uygun şekilde bir diğer ülkeye bir bedel karşılığında satılmasıdır. Dış piyasada rekabet gücüne sahip olabilecek mal ve hizmetleri, iç piyasada üreterek dış talebi karşılamak amacıyla ihraç edilir ve böylece ülkeye döviz girişi sağlanarak ülkenin dış ticaret dengesi sağlanır. Afganistan'ın da ihracatı İthalatına kıyasla oldukça düşük kalmaktadır. Ülke bu durumdan kurtulabilmesi için düşük maliyetle üretme elverişli bölgeleri değerlendirerek üretim artırımına gidebilir; böylelikle hem iç talebi karşılayarak ithalatı azaltmış olur hem de ihracat yaparak ülkeye döviz girişi sağlanır.

Afganistan'da, ihracat GSYİH'nın yaklaşık yüzde 20'sini oluşturuyor. Ülkenin başlıca ihracatı: Halı ve kilim (toplam ihracatın % 45'i); kurutulmuş meyveler (% 31) ve tıbbi bitkiler (% 12). Ana ihracat ortakları: Pakistan, İran, Türkiye ve Rusya ve bunları diğer beş ülke takip etmektedir.⁵⁸

Tablo: 7. Afganistan'ın Başlıca Ülkeler İle İhracatı (Bin Dolar)

Sıra	Ülkeler	2013	2014	2015	2016	Toplam	Yüzde
1	Pakistan	197,387	188,424	226,569	283,317	895.697	%44,3
2	Hindistan	97,710	159,980	188,870	230,038	676.598	%33,4
3	İran	34,417	33,352	29,162	18,823	115.754	%5,7
4	Türkiye	26,329	40,384	17,759	12,147	96.619	%4,7
5	Rusya	13,645	21,089	18,508	3,486	56.728	%2,8
6	B.A.E.	22,715	28,321	24,444	9,368	84.848	%4,2
7	Türkmenistan	14,184	5,609	915	1,755	22.463	%1,1
8	Tacikistan	2,753	10,940	4,701	894	19.288	%0,10
9	Çin	17,646	15,453	10,151	4,754	48.004	%2,4
10	ABD	568	872	2,710	1,312	5.462	%0,3
	Toplam	427.354	504.424	523.789	565.894	2.021.461	%100

Kaynak: ITC, Trade map, Direct Data. ITC, Trade Map, Direct Data.

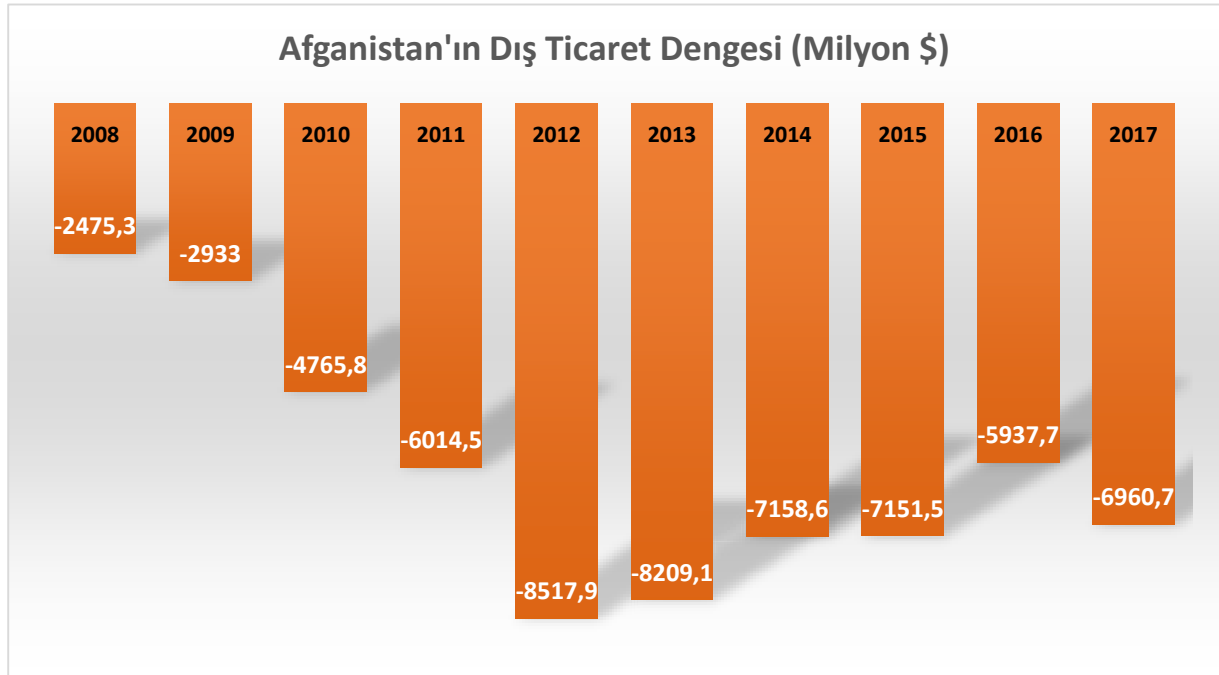
https://www.trademap.org/countrymap/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm, (7.10.2018).

⁵⁸ Afganistan Balance of Trade, <https://tradingeconomics.com/afghanistan/balance-of-trade>, (10.10.2018).

Afganistan'ın 2013-2016 yılları arasında başlıca ihracat ortakları: Pakistan (toplam ihracatın %44,3'i), Hindistan (%33,4) İran (%5,7) ve Türkiye (%4,7) ve diğerleri Grafik... da görüldüğü üzere Rusya ve B.A.E. ve bunları diğer beş ülke takip etmektedir.

Afganistan'ın ihracatında 2008 yılından 2012 yılına gelinceye kadar bir azalış söz konusu olmuştur. Ancak 2012 yılından itibaren ihracat değerlerinde sürekli artış gerçekleşmiştir. 2016 yılında 596 milyon dolar olan ihracat değeri 2017 yılında keskin bir şekilde artarak yaklaşık 832 milyon dolara yükselmiştir.⁵⁹

Grafik: 1. Afganistan'ın Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$)

Kaynak: ITC Trademap, Tradingeconomics.com | Central Statistics Organization Of Afghanistan

Grafikte açıkça görüldüğü üzere Afganistan, 2017 yılında 6960,70 milyon dolarlık bir ticaret açığı kaydetmiştir. Afganistan'daki ticaret dengesi ortalaması, 2003'ten 2017'ye kadar olan sürede -4701,91 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir, 2005'te -1660,90 milyon ABD doları ve 2012'de -8517,90 milyon USD rekor seviyesine ulaşmıştır.

⁵⁹ Afganistan Balance of Trade, <https://tradingeconomics.com/afghanistan/balance-of-trade>, (10.10.2018).

2.6. Afganistan'da Madenler

Maden: minerallerin birleştiği, maden kazma ve diğer ilgili faaliyetlerin yapıldığı yere denir. Buna ek olarak, madencilik, işleme, mineral hazırlanma için binalar, tesisler, makine ve teçhizatlar, yüzey veya alt kısımlarda yer almaktadır. Afganistan'da madencilik binlerce yıldan beri uygulanmakta olup kültürün bir parçası haline gelmiştir. Mineraller: bir mineral normalde kristal olan ve doğal olarak yeraltı yüzeyinde veya yeraltı suyun içinde veya maden yataklarında bulunan bileşiklerde bulunan jeolojik işlemler sonucunda oluşan element veya kimyasal bir bileşiktir. Ve bileşikler, metaller ve değerli metaller cevherleri, kum, taş, çakıl, kil ve kömür olarak bulunur. Mezopotamya'da bulunan, masif taştan yapılmış ve 4,500 yıl öncesine ait eserler bulunmuştur.⁶⁰ Bu yarımküredeki lazuli görünümlerinin sadece Afganistan'da var olduğu belirtilmiştir. Doğal olarak bu süreçte madencilik süreci, altın, gümüş, bakır, yakut, zümrüt ve metal yatakları olan taşlar hariç, yeraltı yerine yüzeyleri inceleyen deneylere dayanıyordu.

1888 yılında İngiliz Jeoloji Anketi (British Geological Survey. BGS) tarafından bazı operasyonları olarak yeni bir sistematik mineraller planı başlatıldı. 1890'da İngiliz jeologları tarafından sunulan belgeler, Afganistan'ın en zengin maden yataklarından biri olarak kabul edilen Hajigak'ın, en büyük demir madeninin bamyan vilayetinde bulunduğunu göstermektedir. Maden kaynaklarını uygulamak için Rus heyeti ilk kez 1919'da Kabil'e girdi. 1920'de Amerikan jeologları Afganistan'daki maden araştırma faaliyetlerine katıldı. 1937'de Afganistan, ülke çapında petrol rezervlerini araştırmak için yerli keşif şirketlerine-New York'a lisans verdi, ancak ikinci dünya savaşı nedeniyle şirket bir yıl sonra imtiyazlarını geri çekti. 2. Dünya savaşından sonra, keşif faaliyetleri Fransa ile anlaşmaya ve 1950'de Afganistan'ın güneyindeki bazı araştırmalara devam etti ve daha sonra araştırmanın İsveç jeologları tarafından 1954'te yapıldı. 1960 yıllarından sonra ise Afganistan'da güney bölgelerindeki arama ve araştırma faaliyetleri Alman, Fransız ve Amerikan halkına verilirken, kuzey bölgeleri Sovyetler Birliği araştırmalarına bırakılmıştır.⁶¹

1970'lerde Afganistan'ın çok çeşitli mineral kaynaklarına sahip olduğu keşfedildi, ancak sadece kömür, demir cevheri, bakır cevheri ve değerli taşlar gelişmeye yönelikti. Doğal gaz alanları Afganistan'ın nerdeyse geneline dağılmış durumda, Amerika Birleşik Devletleri

⁶⁰Ministry of Mines and Petroleum, Islamic Republic of Afghanistan, <http://mom.gov.af/en/page/1357/11369>. (14.10.2018).

⁶¹Ministry of Mines and Petroleum, Islamic Republic of Afghanistan, <http://mom.gov.af/en/page/1357/11369>, (14.10.2018).

Jeoloji Araştırmaları tarafından yapılan son analizler, kuzeyde de önemli ölçüde sulanmamış petrol rezervleri olduğunu göstermiştir. 1980’li yıllarda Sovyetler birliği tarafından ülke kuzeyinde önemli miktarda doğal gaz çıkartılarak Amu Derya genelinde boru hattı ile SSCB’ye ihraç edilmiştir. 1990’ların ortasına gelindiğinde az miktarda mineral ya da petrol ve gaz çıkarımı vardı.⁶²

İstikrarsız dönem (1979-2001) yıllarından sonra uluslararası güçlerin ülkeye girmesi ve güvenliğin sağlanmasıyla, Afganistan’daki maden kaynaklarının belirlenmesi ve kullanılmasıyla ilgili yeniden canlanma ve sistematik araştırmalar başlatılmıştır. Araştırmalar neticesinde ülkenin en önemli maden merkezlerinden birine dönüşebileceği ve madencilik Afganistan’ın uzun dönemli ekonomik istikrarında hayati rol oynayacağının farkına varılmıştır.

Afganistan yeraltı doğal kaynaklar olarak; “petrol, doğalgaz ve kömür gibi enerji mineralleri, bakır, krom, demir, altın, gümüş, lityum, tuz gibi mineral ve maden rezervleri, cam, seramik, inşaat, kimya ve gübre sanayiinde kullanılan madenlere, imento yapımında kullanılan klinkler, kireç taşı ve kil ile mermer yataklarına sahiptir.” Arazilerdeki jeolojik araştırmalar tamamlanmamış olmasına rağmen ülkede 1400 den fazla maden sahası bulunmaktadır.⁶³

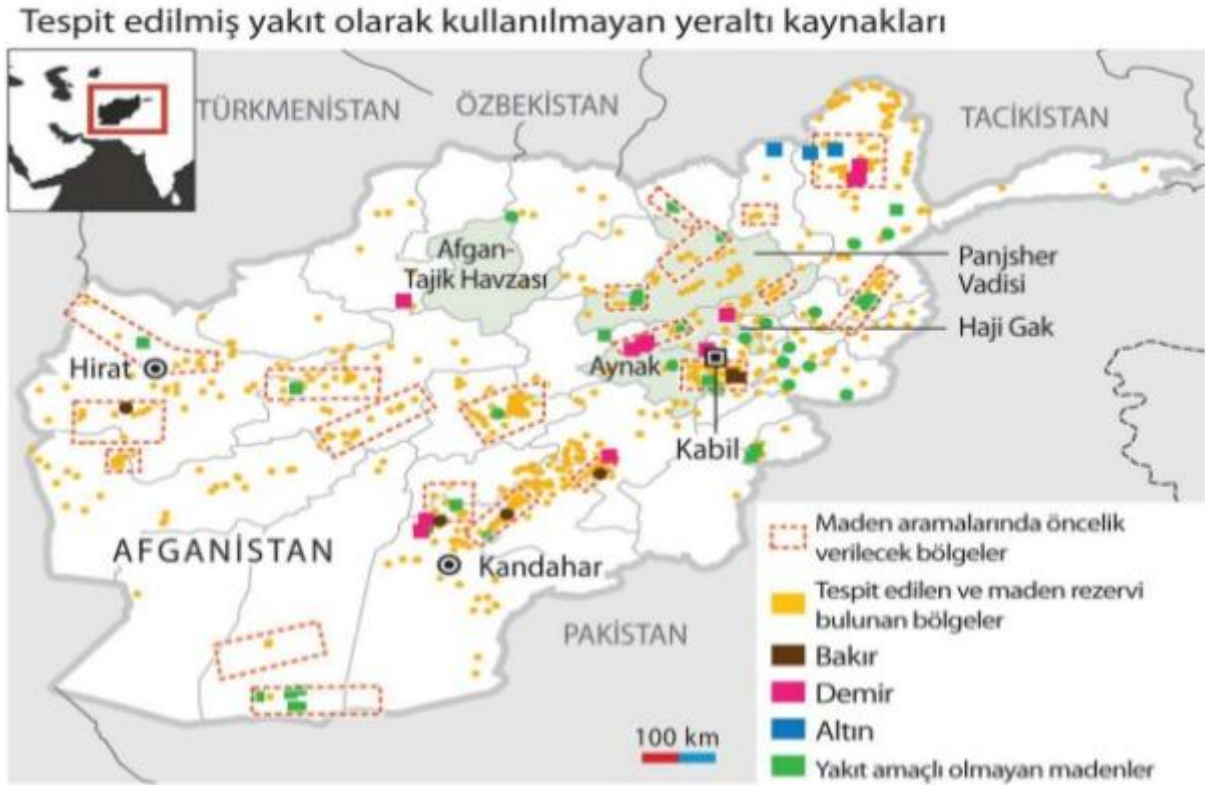
En önemli ve zengin maden kaynaklar; Mis Aynak (logar) (50 milyar \$) lityum (bir trilyon \$) Altın (Gazni vilayetinde) toplam yer altı kaynakların değerı ise 3 trilyon dolar olduğu söylenir ancak son zamanlarda eski Cumhurbaşkanı Karzai tarafından bu değer 30 trilyon olarak dile getirilmiştir.⁶⁴

⁶²Natural Resources, Afghanistan's web site, <http://www.afghanistans.com/information/NResources.htm> , (15.10.2018)

⁶³ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s.8

⁶⁴Muhammadmia, 30 mart 2014, Afganistan’ın iktisadı incelemesi update 2014, <https://www.slideshare.net/mohammadmia9887/afganistann-iktisad-incelemesi-update-2014-2?related=1>, (20.10.2018).

Şekil: 1. Afganistan'ın Maden Rezervleri

Kaynak: ABD, Jeolojik Araştırmalar Merkezi. Muhammad mia, 30 mart 2014, Afganistan'ın iktisadı incelemesi update 2014, <https://www.slideshare.net/mohammadmia9887/afganistann-iktisad-incelemesi-update-2014-2?related=1>, (21.10.2018).

2.6.1. Kömür

Afganistan'daki kömür madenleri, Ülkenin özellikle kuzeyinde Badakhshan İlinden Takhar, Baghlan, Samangan, Bamyán, Sar-i-Pula uzanan, Hindu Kush dağlarının eteğindeki toprak tepelerin altında farklı sınıflarda bulunmakta olup, Herat vilayetinin Sabzak madeninde son bulmaktadır.

En önemli kömür madenleri şunlardır:

- (1) "Darayi Sof kömür madeni, Mezar-ı Şerif'e 200 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. Kalite ve çıkarma açısından diğer alanlara göre ilk sırada yer almaktadır. 1966 yılında yerel halk tarafından keşif edilmiştir. 1947'da Sovyet ve Alman uzmanları tarafından 150 milyon tondan fazla rezerve sahip olduğu tahmin edilmiştir.

- (2) Kraker madeni, bu maden 1939 yılında bağlan yakınlarında keşif edilmiştir. Yıllık 120 ton kömür çıkarılmakta olup, Afganistan'ın en büyük kömür madenlerinden biridir.
- (3) Sabzak kömür madeni, 1986'da Rus madencileri tarafında 8 ila 9 milyon ton arasında rezerve sahip olduğu tahmin edilmiştir. 2002 yılında 600 tonluk üretim ile başlamış, bir sonraki yıl 5800 ton üzerinde üretim yapmış ve 2011 yılında 8000 ton kömür üretmiştir. Madenin günlük çıkarma kapasitesi 108 tondur.
- (4) AshPushta kömür madeni, Bamyan ilinde yer almaktadır. Bin kişi çalışmakta olup, yıllık 160.000 ton kömür çıkarılmaktadır.⁶⁵

Ayrıca Kunduz (Bandagi kömür madeni), Pulkhumri (Dodban kömür madeni), Herat'ın doğusunda (karkh madeni) ve Herat (Sabzak kömür madeni) gibi madenlerde önemli madenler arasında tanınmaktadır. Ülkede 1978'deki savaş öncesi rapora göre yıllık 220.000 ton kömür çıkarılmaktadır.⁶⁶Çıkarılan kömürlerin çoğu uzun yıllar boyunca, ülkenin kuzey illeri, Kabil ve çevre illerinde, kış ayları evleri ısıtmak için kullanılmaktadır. Kömür odun ve odun kömüründen sonra, ısınma amacıyla üçüncü en yaygın kullanılan maddedir. Ve kömürün büyük bir kısmı, Tuğla fabrikası, demircilik, küçük demir eritme fabrikaları ve enerji santrallerinde kullanılmaktadır.

2.6.2. Demir

Afganistan, demir kaynakları bakımından zengin bir ülke olarak kabul edilirken, ülkenin demir cevheri kaynakları dünyanın en büyük demir madenleri arasında yer almaktadır. En büyük demir madeni yatakları ise Herat Vilayeti ile Penjsher Vadisi arasında yer almaktadır. Bilinen en ünlü ve büyük önem taşıyan demir madeni ise Hajigak Demir madenidir. Hajigak madenindeki demir rezervinin yaklaşık 1,8 milyar ton olduğu tahmin edilmektedir. Bu maden, Başkent Kabil'in 130 kilometre kuzeybatısında, Bamyan vilayetinin doğusundaki Hjiyak geçidinin yakınında Hindukuş dağlarının yaylalarında yer almaktadır.⁶⁷

Hajigak'tan sonra siyah dere madeninin ülkedeki en büyük ikinci demir cevheri madeni olduğu söyleniyor. Bamyan İl merkezinde 22 kilometre uzaklıkta yer alan yakawlang ilçesinde yer almaktadır. Maden bakanlığının değerlendirmelerine göre, madende milyarlarca

⁶⁵ Afganistan madenleri, <http://www.afghanpaper.com/info/joghrafia/maaden.htm>, (23.02.2019).

⁶⁶ USAİD, Assessing the CoalResources of Afghanistan, <https://pubs.usgs.gov/fs/2005/3073/2005-3073.pdf>, (23.02.2019)

⁶⁷Ministry of Mines and Petroleum, Islamic Republic of Afghanistan, Hajigak İron Deposit, <http://mom.gov.af/en/page/1378/1382>, (13.02.2019).

ton demir ve kömür bulunduğunu ve rezervinin Hajigak madeninden daha fazla olabileceğini göstermiştir. Maden bakanlığının ilk çalışmalarına göre, siyah Dere madenlerinin taşları %62 demirden oluşmakta ve yaklaşık 30 kilometre bir alanı kapsamaktadır.

Afganistan, devasa demir zenginliklerine sahip olan bir ülkedir. Dolayısıyla derinlemesine araştırma ve keşiflerin yapılmamasına rağmen, birinci ve ikinci en büyük demir madeninden başka da birçok maden bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı sırasıyla Khakriz demir madeni Kandahar Şehrinin 100 kilometre kuzeyinde yer almakta olup, 3 milyon tondan fazla demir rezervine sahiptir. Siajar demir madeni kuzeydoğu Badakhshan İlinde bulunmakta 40-45 milyon ton demir rezervine sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bunlara ek olarak Formarkh Badakhshan demir madeni 35 milyon ton, Zirak Bağlan demir madeni 20 milyon ton ve Kish demir madeni 117 milyon ton civarında demir rezervine sahip olduğu tahmin edilmiştir. Bunların yanı sıra 30'a yakın demir madenlerinde de temel araştırmalar yapılmıştır, ancak miktarları kesin olarak tespit edilmemiştir. Bazılarının da ekonomik bir gerekçesi yoktur.⁶⁸

2.6.3. Bakır

Afganistan'ın bakır rezervi dünyanın en büyük rezervleri arasında yer aldığı kabul edilmektedir. Uygun bir şekilde kullanılırsa, Afganistan dünyanın en büyük bakır ihracatçısı ülke olacaktır. Ayrıca ABD Savunma Bakanlığı jeologları, Afganistan bakır madenleri çıkarıldığında, dünyanın en büyük bakır ihracatçısı olan Şilinin yerini alacağını belirtmiştir. Afganistan madenler bakanlığı ve jeoloji bölümü, Ülkede 242 farklı bölgelerde bakır madeni bulunduğunu belirtmiştir. Dört bakır madeni (Aynak, Balkhab, Shaida ve Zarkashan) ülke genelinde en büyük bakır madenleridir. Bunların arasında sadece Aynak bakır madeninde 240 milyon ton yüksek kalitede bakır bulunduğu tespit edilmiştir.⁶⁹ Tahminlere göre Afganistan genelinde 68.500 milyon ton bakır bulunmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri Jeoloji Araştırma bölümüne göre Afganistan'daki bakırın değeri 273 milyar 273.998.000.000doların üzerinde olduğu belirtilmektedir.⁷⁰

⁶⁸Afghan Voice Agency (AVA), معادن آهن در افغانستان, <https://www.avapress.com/fa/article/134962/>, (13.02.2019).

⁶⁹ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 9.

⁷⁰Pajhwok Afgan News, Afganistan'da Bakır rezervleri, <http://mines.pajhwok.com/content/copper-reserves-afghanistan>, (23.02.2019).

2.6.4. Kurşun ve Çinko

Afganistan'daki kurşun ve çinko madenleri, Hindu Kush dağlarının çevresinde geniş bir alanı kaplamakta olup, Afganistan maden bakanlığına göre,8 kurşun ve çinko maden yatağı bulunmaktadır. Kalai Esad (BiBi Gauhar) – Darra-i-Nur madenleri en büyük kurşun-çinko madenleri arasındadır. Bu iki maden yatağının, yaklaşık olarak 125.000 ton çinko ve 32.000 ton kurşun rezervine sahip olduğu belirtilmektedir.⁷¹

2.6.5. Altın

Afganistan'da altın yatakların büyük kısmı kuzeyde, Badakhshan, Takhar, ve Baghlan bölgelerindedir. Maden ve Petrol Bakanlığı'na göre,bilinen en büyük altın madenleri, Wikador, Ragh, Samti ve Zarkashan altın madenleridir. Çoğu madenlerin altın rezervleri bilinmemekle birlikte Takhar İli ChahAab İlçesinde yer alan Samti altın madeninin, 12 ile 24 ton arasında altın rezervine sahip olduğu tahmin edilmiştir.⁷²

2.6.6. Uranyum

Uranyum Afganistan'ın güney batı çölleri, Herat ile Shindand arasında bulunan Mirdut dağı ve Kandahar bölgelerinde bol miktarda uranyum olduğunu, 1983 yılında Rus mühendisleri tarafından belirtilmiştir.⁷³ Halen, Afganistan'da uranyum teknik olarak çıkarılmamıştır, ancak bir miktarı kaçakçılar tarafından özellikle Taliban döneminde savaş esirleri tarafından çıkartıldığı bilinmektedir.

2.6.7. Lityum

Afganistan, diğer doğal kaynaklar gibi büyük lityum rezervlerine sahiptir. Ancak Maden ve Petrol Bakanlığı'nın zayıf stratejisi nedeniyle lityumun yasadışı kazılması ve kaçakçılığının kontrol edilmediği belirtilmiştir. Kabil Üniversitesi Jeoloji Fakültesi Başkanı

⁷¹ Afganistan Madenler Bakanlığı, Leadand Zinc of Afganistan, http://mom.gov.af/Content/files/MoMP_LEAD_ZINC_Midas_Jan_2014.pdf, (24.02.2019).

⁷²Pajhwok Afgan News, A briefin troduction of Afghanistan goldreserves, <http://mines.pajhwok.com/content/brief-introduction-afghanistan-gold-reserves>, (25.02.2019).

⁷³MiningJournal, Special publication, London, August, 2006, s. 10.

Prof. Amir Mohammad Musazai, lityumu nadiren farklı şekillerde bulunan değerli bir unsur olarak nitelendirmiştir. Hassas bir element olan lityumun rengi ve patinasını hızlı bir şekilde kaybettiğini, dağların içindeki taşların yanı sıra sedimentte de bulunabileceğini söyledi. Lityum, özellikle psikolojik hastalar için ilaç üretme ve elektrik üretmede kullanılabilir. Ayrıca cep telefonlarının, dizüstü bilgisayarların, yeni otomobil ve diğer cihazların pillerinde ve uçak imalat sanayinde de kullanılmaktadır.⁷⁴Böylesine değerli bir madene sahip olan Afganistan, gün geçtikçe bu elemente olan talebin artmasıyla, gelişmiş ve teknoloji üreten ülkelerin dikkatini çekmektedir.

Lityum ana yatakları, ülkenin batısında Herat ve Nimroz İllerinde, doğuda merkezde Ghazni İlinde kuru göl yataklarında lityum klorür şeklindedir. Diğer yataklar kuzeydoğu İllerinde Badakhshan, Nangarhar, Uruzgan ve Nuristan İllerinde sert kaya şeklinde bulunmaktadır.⁷⁵

2.6.8. Mermer ve Değerli Taşlar

Afganistan'da çok büyük miktarda mermer madenleri bulunmaktadır. Mermer endüstrisi, en hızlı büyüyen sektörlerden biridir. Ülkede 40 mermer yatağı mevcut olup, en çok mermer Kabil, Logar, Wardak, Badakhshan ve Bamyan İllerindeki madenlerden çıkarılmaktadır. Düşük maliyetlerle elde edilebilen kaliteli mermerler dünyaca talep görmekte ve ihracatı hızla artmaktadır.⁷⁶

Afganistan, değerli taşlar bakımından zengin bir ülkedir. Zümrüt, lapislazuli, yakut, safir, turmalin ve lacivert gibi takı değerli taşlarının merkezidir. Afganistan, uzun zamanlardan beri çeşitli değerli taşların çıkarıldığı yer olmuştur. Bu değerli taşlar kalite bakımından bazı ülkelere göre yüksek ve pahalıdır. Dolayısıyla iyi bir pazara sahiptir. lapislazuliAfganistan'da4 bin yıldan beri çıkarılmakta olup, ülkenin en büyük madenlerindedir.⁷⁷ Aktif şekilde faaliyet gösteren en büyük maden Badakhshan İlinde bulunan sarı lapislazuli madenidir. Bir diğer en önemli değerli taşlardan olan zümrüt, ülkedeki en pahalı mücevherlerden biridir. Bu değerli taş Panjshir vadisinde bulunan 6

⁷⁴Pajhwok Afgan News, Weak gov tcontrolpaveswayforlithiumsmuggling,

<http://mines.pajhwok.com/news/weak-govt-control-paves-way-lithium-smuggling>, (26.02.2019).

⁷⁵Investin Afghanistan, <http://investinafghanistan.af/investing-in-extractive-industries/>, (26.02.2019)

⁷⁶Ministry of Mines İn Afghanistan, (MoMP),

http://mom.gov.af/Content/files/MoMP_MARBLE_Midas_Jan_2014_NEW.pdf, (27.02.2019).

⁷⁷Kuyumcu pazarı, Afganistan'ın değerli taşları, <https://www.javaherbazar.com/library/post-418->, (27.02.2019).

madenden çıkartılmaktadır. Afganistan'ın zümrüt taşı, Columbia'da bulunan zümrütten daha kaliteli olduğu belirtilmiş olup, çıkarılan zümrütün yıllık üretim değerinin 9-12 milyon dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir. “Ülkede çıkarılan değerli taşların büyük bir kısmı yarı mamul şekilde Pakistan tarafından ithal edilerek burada işlenmektedir.”⁷⁸

⁷⁸ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 10.

3. AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASI

Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle ekonomik kalkınmanın tanımı, amacı ve önemine değinerek, kalkınma ve büyüme ilişkisi incelenecektir. Daha sonra Literatürdeki ekonomik kalkınma teorileri, klasik kalkınma, Marksist kalkınma ve Neo klasik kalkınma teorileri kısaca açıklanacak ve Afganistan'ın ekonomik kalkınması ve yeniden yapılanması üzerine durulacaktır.

3.1. Kalkınmanın Tanımı, Amacı ve Önemi

Kalkınma kavramı ile ilgili, iktisatçılar ve çeşitli araştırmacılar tarafından birçok tanım ve vurgular geliştirilmiştir. Ama hiçbir zaman ekonomik kalkınma kesin bir tanım çerçevesinde sınırlandırılmamıştır. Dar tanımıyla kalkınma, belirli bir zaman içinde üretim faktörleri birimleri başına verimliliğin sürekli artması dolayısıyla bir ülkenin kişi başına reel gayri safi milli hasılası (GSMH) veya gelirin artmasıdır.⁷⁹ Bu tanım kalkınmadan çok büyümeyi açıklayan bir tanım olduğunu ve kalkınmanın ilk basamaklarını oluşturduğunu belirtebiliriz. En genel tanımıyla kalkınma, “ekonomik yönlerinin yanında sosyal, siyasal ve psikolojik boyutları olan bir süreçtir. Bireysel davranışlarda, toplumsal kurumlarda ve yönetim biçimlerinde köklü değişiklikler gerektirir. Ekonomik açıdan kalkınma, ulusal gelirlerden yatırımlara ayrılan payın büyüklüğü ile yakından ilişkilidir. Bu oran ne kadar yüksekse, kalkınmada o kadar hızlı olur.”⁸⁰

Ekonomik kalkınma, basit düşük gelirli geleneksel ekonomilerin modern sanayi ekonomilerine dönüştürüldüğü süreçtir. Terim bazen ekonomik büyüme için eşanlamlı olarak kullanılsa da, genellikle bir ülkenin ekonomisindeki kalitatif ve nicel iyileştirmeleri içeren bir değişimi tanımlamak için kullanılmaktadır. Kalkınmanın temel hedefleri; asgari yaşam düzeyinin altında yaşayan insanların azaltılması, insanların genel sağlık durumlarının kontrol altına alınması, temel ihtiyaç olan beslenme, barınma gibi insani değerlere önem verilmesi, sosyal aktiviteler geliştirilerek insanların daha çok etkileşim içerisinde mutlu ve kaliteli yaşam sürdürmelerini sağlamaktır.⁸¹

⁷⁹ Ercan DÜLGEROĞLU, “Kalkınma Ekonomisi” Bursa, 1988, s. 3.

⁸⁰ Halil SEYİDOĞLU, “Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama” geliştirilmiş 19. Baskı, İstanbul, 2013, s. 666

⁸¹ Khayala JAVANSHIRLI, “Eğitimin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: Azerbaycan Örneği”, (Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Temmuz, 2018, s. 4.

Ekonomik kalkınma, geçmişten günümüze dek insanların ihtiyaçları, tercihleri, istek ve arzuları doğrultusunda ekonomik koşullarının zaman içinde nasıl değiştiğini ve değiştirmek için hangi süreçten geçildiğini ve nelerin yapılması gerektiğini gösterir. Dolayısıyla ekonomik kalkınma tanımına sadece ekonomik koşulların yetersiz kaldığı aynı zamanda, insanlara ait sıkıntıların, üzüntülerin, mutlulukların, dertlerin, açlığın ve sağlık koşullarının, eğitimin, her türlü sosyal hak ve özgürlüklerin, Sosyokültürel yeterliliklerin ve yetersizliklerin, özetle İnsanların yaşamı ile ilgili tüm unsurların girmesi gerekir. Bu nedenle hem ekonomik hem de ekonomik dışı faktörler, ekonomik kalkınma kavramı içerisinde bir arada değerlendirilmelidir.⁸²

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere kalkınma kavramı, bir ülkenin üretim faktörlerindeki genişleme ve kişi başına düşen gelirdeki artıştan ziyade, o ülkenin gerek ekonomik gerekse sosyokültürel ve özetle insanların yaşamı ile ilgili tüm unsurları ilgilendiren bir süreç olduğu belirtilmiştir.

Kalkınma, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan her türlü değişim ve gelişim olup, amacı tarıma dayalı ekonomik yapının sanayi, özellikle ileri teknoloji gerektiren mallar yönünde değiştirilmesi olduğu söylenebilir. Bu ülkeler başlangıçta gıda, ham madde veya maden ürünleri ihraç ederek zamanla teknoloji içeren sanayi malları ihraç etmeyi amaçlamaktadır.⁸³

Kalkınmanın, temel hedefi maddi refahı arttırarak insanların yaşam kalitelerini yükseltmektir. Amaç ve önemi, beşeri problemlerin azaltılmasına yönelik, çevre kaynaklarına zarar vermeden potansiyelin harekete geçirilmesi ve nüfusun yaşam kalitesinin arttırılması, yerel bölgesel gelir ve istihdam olanaklarının yaratılması ve genişletilmesidir. Dolayısıyla kalkınma, Bölgesel programlarına önem verilerek, yoksulluğu ortadan kaldırmak, yatırım olanaklarını arttırarak istihdam yaratmak, sanayi, yenilik ve altyapı yatırımları, ulaşım, sulama, enerji ve bilgi iletişim teknolojilerine yatırım yapmak ve bu teknolojileri kullanabilecek seviyede insani gelişmişlik düzeyini yükseltmektir. Sonuç olarak kalkınma ile birlikte ekonomideki sayısal gelişme yanında sosyal ve siyasal kurumların yapısal olarak değişmesi ve gelişmesi söz konusudur. En önemlisi de bir ülke toplumunun gelir ve gelir dağılımı, sağlık

⁸² Feride Doğaner GÖNEL, "Kalkınma Ekonomisi", Çankaya/Ankara, Türkiye, 2.baskı, 2013. S. 4-5.

⁸³ SEYİDOĞLU, a.g.e, s. 535.

ve eğitim seviyesini yükselterek ülkenin sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak ve toplumun tüm kesimlerinin gelir ve refah seviyesini yükseltmektir.⁸⁴

3.1.1. Kalkınma ve Büyüme İlişkisi

Bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynaklar, sermaye birikimi, işgücü, teknoloji gibi pek çok etkenler büyümeyi belirleyen faktörler olarak bilinmektedir. Dolayısıyla iktisadi büyüme, bir ülkenin belirli bir dönem (1 yıl) içinde üretim kapasitesinde veya reel gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH)'da görülen ve sayısal olarak ölçülebilen reel artışlar olarak tanımlanmaktadır.⁸⁵Büyüme esas olarak üretim miktarı ya da gelirdeki artışı sayısal olarak gösteren nicel bir yaklaşımdır. Kalkınma ise, yukarıda da tanımladığımız gibi, sadece üretim artışı ve gelir düzeyinin GSYH'deki payın artması değil, aynı zamanda ekonomik büyümeden öte diğer niteliksel öğeleri de içermektedir.

Büyüme, ülke ekonomileri de canlılar gibi büyür. “Her ülkede nüfus, işgücü, kaynaklar, sermaye teçhizatı vs. yıldan yıla değişik oranlarda büyümektedir. Üretimi artırmak için yatırım harcamaları yapıldıkça, istihdam düzeyi yükselmekte, sermaye stoku genişlemekte, işlenmemiş topraklar üretime açılmakta ve sonuç olarak ulusal hasıla çoğalmaktadır. Büyüme sırasında iktisadi öğelerde meydana gelen değişikliklerin yanında toplumsal sorunların görünüşü de değişmektedir. Eğitim talebi artmakta, köylerden şehirlere göç hızlanmakta, sağlık hizmetlerinin gelişmesi gerekmekte, siyasal yapıda dalgalanmalar meydana gelmektedir. Bu kadar karmaşık olayın bir arada olduğu büyüme sürecinde, kesin sonucu belirtecek ölçünün bulunması çok güçtür. İktisadi öğelerin çoğundaki değişimleri rakamlarla belirtmek mümkündür. Oysa toplumsal değişiklikleri istatistik seriler halinde düzenleyip yorumlamalara gitmek oldukça güçtür.”⁸⁶

Geçmiş yıllarda tanımlamalara bakıldığında, kalkınma ile büyüme ayrımı yapılmadan eş anlamlı olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Hatta Günümüzde bile bazı iktisatçılar ve araştırmacılar tarafından bu iki ayrı kavramı birbirinin yerine kullandıklarını görebilmekteyiz. Örneğin, Aklın, “yazı ve konuşma dilinde, büyüme terimi yerine bazen gelişme ve kalınma gibi sözcüklerin de kullanıldığı görülmektedir. Büyüme, gelişme ve

⁸⁴ Ekonomik kalkınma, http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/bmyo_fd7ab.pdf, (11.03.2019).

⁸⁵ Sami TABAN, “İktisadi Büyüme Kavramı ve Modeller”, Eylül, 2014, s. 1.

⁸⁶ Erdoğan AKLİN, “İktisat”, Ekim, 2011, s. 353.

kalkınma terimlerinin anlamları arasında fark görenler bu tutumu hatalı bulmaktadırlar.”⁸⁷ Gönel’e göre, büyüme, esas olarak ve çoğu zaman sadece üretim miktarı ya da gelirdeki artışı gösterirken, kalkınma ülkenin potansiyelini genişleten yapısal, kurumsal ve nitelleyici değişimleri de ifade etmektedir. Dolayısıyla aralarında oldukça önemli bir fark söz konusudur. Bu fark, bir ülkenin Gayrı Safi Milli Hasılasındaki (GSMH) ya da Gayrı Safi Yurtiçi Hasıladaki (GSYİH) büyümenin, o ülkenin gelişmesiyle ilgili problemlerini her zaman çözemeyeceği anlamına da gelir. Bir ülkenin ekonomik kalkınmasının ardında yatan temel düşüncelerden biri, GSMH ya da GSYİH’daki artışın, “ülkenin geniş kitleleri tarafından paylaşılmasının adil ve eşitlikçi bir anlayışla gerçekleşmesi gerektiği düşüncesidir. Bu anlamda ekonomik kalkınma ekonomik büyümeyi içermekte ancak ekonomik büyüme her zaman ekonomik kalkınma anlamına gelmemektedir.” Kısacası ekonomik kalkınma, sadece üretim miktarının artması değil aynı zamanda üretilenlerin neler olduğu ve nasıl dağıldığının da önemli olduğunu göstermesi bakımından ekonomik büyümeden farklıdır.⁸⁸

Büyüme, ekonomide bir miktar artışı ifade etmektedir. Bu artış hiçbir yapı değişikliği olmadan da sağlanabilir örneğin, hava koşulların iyi olmasıyla tarım ürünlerinde meydana gelen bir artışı da büyüme olarak tanımlayabiliriz. Oysa kalkınma, ekonomik ve sosyal yapı değişimi gerekli kılar. Kalkınmada mühim olan toplumun her kesiminde gelir ve refah seviyesinin yükselmesidir. Büyüme niceliksel iyileşme ile ilgili iken, kalkınma, hem niceliksel hem de niteliksel iyileşme ile de ilgilidir. Dolayısıyla ekonomik kalkınma makro bir olgu ve makro bir değişken olup, büyümeyi de kapsamaktadır. Büyüme daha çok iktisat teorisi, kalkınma ise iktisat politikası bilim dalının ilgi alanına girer.⁸⁹ Kalkınma ve büyüme birbirini tamamlayan ve birbiri üzerinde etkili olan olgular olup, büyüme yapısal değişimi tamamlamış gelişmiş ülkeler için, kalkınma ise yapısal değişim sürecini yaşayan gelişmekte olan ülkeler için kullanılır.

3.1.2. Kalkınma Teorileri

Ekonomik kalkınma teorisi, ilkel ve fakir ekonomilerin gelişmiş ve görece refah düzeyindeki ekonomilere nasıl evrimleşebileceği az gelişmiş ülkeler için kritik öneme sahiptir ve genellikle bu bağlamda ekonomik kalkınma meseleleri tartışılmaktadır. Ekonomik

⁸⁷ AKLİN, a.g.e, s. 354.

⁸⁸ GÖNEL, a.g.e, s. 10-11.

⁸⁹ Ekonomik kalkınma, http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/bmyo_fd7ab.pdf, (13.03.2019).

kalkınma teorileri literatüre bakıldığında, geleneksel ve yeni kalkınma teorileri olmak üzere iki ana başlığa ayrılmaktadır.⁹⁰ Bu kısımda geleneksel kalkınma teorilerinden, Klasik ve Marksist kalkınma teorileri ve yeni kalkınma teorilerinden Neo klasik kalkınma teorileri incelenecektir.

3.1.2.1. Klasik Kalkınma

A. Adam Smith'in Görüşleri

Klasiklerin büyük öncüsü olan Adam Smith, Liberal görüşe sahiptir. Adam Smith'e göre müzisyenler, sanatçılar, avukatlar verimsiz kişilerdir. Çünkü bunlar bir mal yaratmamaktadırlar. Buna karşılık üretici ve sanatkarlar verimli kişilerdir. Smith'e göre ancak verimli olan kişiler iktisadi büyümeyi sağlayabilir.⁹¹ Adam Smith tarafından öne sürülen kalkınma teorilerin en önemlisi iş bölümü, uzmanlaşma ve sermaye birikimidir.

Smith'e göre sermaye birikimi, daha büyük miktarda iş bölümü sağlayarak emek üretkenliğinin artmasına neden olmaktadır. Sermaye birikimi olmadan, işbölümü kapsamı fazla arttırılamaz. Sermaye oluşumundaki artış, çeşitli işlerde yetenekli ve uzmanlaşmış çalışanları farklı sınıf işçiler tarafından işletilen farklı tipte özel ekipmanların üretimine yol açar. Bu nedenle, iş bölümü ile birlikte sermaye birikimi, sanayi üretimini ve istihdamdaki artışa neden olmaktadır. Özetle Smith'e göre, iş bölümü uzmanlaşmayı sağlar, uzmanlaşma verimliliği, verimlilik yatırımları, yatırımlarda kalkınmayı sağlar.

Adam Smith mutluk üstünlük teorisini savunmuştur. "Smith'e göre, bir ülke karşı ülkeye göre hangi malları daha düşük maliyetle üretiyorsa o malların üretiminde uzmanlaşmalı ve bunları ihraç ederek pahalıya üretebildiklerini ise dış ülkeden ithal etmelidir."⁹²

Adam Smith kalkınma sürecini üç şekilde ele almıştır. Birincisi, Tasarruflardaki artış daha fazla sermaye birikimine neden olur ve bu da büyük ölçüde bir iş bölümü sağlar ve böylece emeğin üretkenliğini ve halkın gelir düzeyini yükseltir. İkincisi, sermaye birikiminden kaynaklanan daha büyük iş bölümü ve daha yüksek gelir düzeyi, piyasa

⁹⁰ Bayram ATA, "Ortadoğu Ülkelerinde Ekonomik Kalkınma; İran ve Suudi Arabistan Örneği", (T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Temmuz, 2017, s.20.

⁹¹ DÜLGEROĞLU, a.g.e, s. 32.

⁹² SEYİDOĞLU, a.g.e, s. 27.

büyükliğünde veya mal talebinde artışa yol açmaktadır. Mal talebindeki bu genişleme, ulusal üretim ve gelirden artışa neden olarak daha fazla tasarruf ve daha fazla yatırım ve sermaye birikimi sağlar. Üçüncüsü, Pazar büyüklüğündeki artış ve sermayenin kullanılabilirliği teknolojiye iyileşmeye neden olur ve ekonomik büyüme daha hızlı bir şekilde gerçekleşir. Bu kalkınma sürecini geliştirmekte olan ülkeler ciddi şekilde başlatılırsa, daha hızlı bir şekilde ekonomik kalkınma sağlayarak, gelişmiş ülkeleri yakalayabilirler.

B. David Ricardo'nun Görüşleri

David Ricardo, azalan verimler kanunu ve karşılaştırmalı üstünlük teorisini savunmuştur. Ricardo, karamsar bir iktisatçıdır. Buna göre ekonomideki gelişme sınırlıdır. Çünkü tarımda ekilebilir arazi sınırlıdır. İnsanlar önce verimli daha sonra verimsiz topraklar kullanırlar. Ricardo'ya göre emek sürekli artmaktadır karlar ise giderek azalmakta sifıra doğru yaklaşmaktadır. Çünkü, nüfus arttığı halde üretim artmadığı için yiyecek fiyatları artacaktır. Bu iktisatçıya göre, nüfus artışı buğday talebini yükseltecek, bunun sonucunda tarımsal üretim artacak; böylece gittikçe daha verimsiz topraklarda üretimin yapılması gıda maddelerinin fiyatı yükselecektir. Böylece bir taraftan rant artışı, diğer taraftan doğal ücret haddi, sanayide ve tarımda karları azaltacaktır. Bu süreç sonunda sermaye birikimi ve yatırımlar durarak ekonomi durgun bir hal alacaktır.

Ricardo'ya göre, temel sektör tarımdır. Toprağın verimliliğinin düşmesi gıda fiyatlarının artmasına yol açar. Ücretlerin belirli bir düzeye yükselmesi ve rantın artması girişimcinin karını sifıra kadar götürecektir, dolayısıyla yatırımlar gittikçe azalacaktır. Nüfus artış hızı ise istikrara kavuşacaktır. Böyle ekonomik durgun bir safhaya ulaşacaktır.⁹³

Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre, "uluslararası ticaret için üzerinde durulması gereken, ülkenin bazı malları diğer ülkeden daha ucuza üretmiş olması, yani bu mallarda mutlak üstünlük sahibi olması değildir. Tersine, önemli olan üretimde uluslararası üstünlüklerin derecesidir. Bir ülke, diğerine göre, hangi malların üretiminde daha yüksek oranda üstünlük sahibi ise o mallarda uzmanlaşmalıdır. Başka bir deyişle Ricardo'ya göre uluslararası ticaretin temelini mutlak değil karşılaştırmalı üstünlükler oluşturur."⁹⁴

Ricardo'ya göre, ekonomik kalkınma, üretim ve tüketim arasındaki farka bağlıdır. Bu nedenle, artan üretim ve tüketime önem vermektedir. Bununla birlikte, işgücü verimliliği

⁹³DÜLGEROĞLU, a.g.e, s. 33.

⁹⁴SEYİDOĞLU, a.g.s, s. 28.

teknolojik değişiklikler ve daha iyi organizasyon ile arttırılabilir. Bu şekilde, sermaye birikimi de arttırılabilir.

C. Thomas R. Malthus'un Görüşleri

Malthus'da Ricardo gibi kötümser bir iktisatçı olup, meşhur nüfus teorisini ortaya atmıştır. Malthus'un, nüfus teorisi üzerine yayımladığı en önemli eseri, 1789 tarihili "Nüfus İlkeler Üzerine Bir Deneme" adlı eseridir. Malthus'un nüfus teorisi, nüfus artışı ile gıda maddelerinin üretimi arasındaki dengeyi tartışarak, dünyada er ya da geç bir açlık sorunun ortaya çıkacağını öne sürmüştür. Malthus, gıda arzının artışının nüfus artışına yetişmemesi durumundan dolayı nüfus artışına karşı çıkmıştır. Yiyecek maddelerinin artışının nüfus artışına yetişemeyeceği teorisini azalan verimler yasasına dayandırarak geliştirmiştir. "Bu yasaya göre toprağın verimi, kullanılan sermaye malları ve yeni üretim yöntemleri ile belli bir düzeye kadar arttırılabilir. Bu seviyeden sonra yeni sermaye mallarının kullanımı verimi daha fazla arttırmayacaktır."⁹⁵

Malthus'un nüfus teorisine göre, nüfusun geometrik şekilde (2, 4, 8, 16) artarken, gıda maddeleri aritmetik şekilde (2, 4, 6, 8) artacak, dolayısıyla her 25 yılda nüfus ikiye katlanacaktır. Sonuç olarak er ya da geç açlık ve kırlma olacaktır.⁹⁶Malthus, bu duruma çözüm olarak, nüfus artışını önleyici kontroller önermiştir. Bunlar, nüfus oranını kontrol etmek, geç evlilik, doğal afet, salgın hastalıklar ve savaş nedeniyle nüfusun azalmasıdır.

D. Rostow'un Tarihsel Kalkınma Aşamalar Modeli

Walt W. Rostow, aşamalar modelini, 1960 yılında yazdığı "Ekonomik Kalkınmanın Aşamaları", adlı eserinde açıklamıştır. Rostow, kuramında ülkelerin kalkınma sürecini bir dizi art arda ekonomik büyümenin bir aşaması olarak tanımlayıp, aşamalar modelini geliştirmiştir. Ona göre, Her toplum kalkınması için geçerli olan beş aşamadan geçmesi gereklidir. Bu beş

⁹⁵ DÜLGEROĞLU, a.g.e, s. 34-35.

⁹⁶ DÜLGEROĞLU, a.g.e, s. 34-35.

aşama şunlardır. Geleneksel toplum aşaması, geçiş dönemi, sürdürülebilir büyümeye geçiş dönemi, olgunluk dönemi ve yüksek tüketim (olgunluk) dönemi.⁹⁷

(i) Geleneksel toplum aşaması

Geleneksel toplum aşamasında ekonomi tarıma dayalıdır ve gelir düzeyi oldukça düşüktür. Üretim ilkel ve basit teknoloji kullanımıyla yapılmakta olup, durağan bir ekonomik söz konusudur. Geleneksel toplumlarda insanların %75'den daha fazlası tarım kesiminde istihdam edilmektedirler. Günümüzde birçok ülke geleneksel aşamayı tamamlamıştır.

(ii) Geçiş dönemi

Rostow, geleneksel aşama ile take-off arasındaki aşamayı geçiş aşaması olarak adlandırmıştır. Bu aşamada, alt yapı faaliyetlerinin gelişimi, eğitim seviyesini yükseltme çabalarının başlaması, ekonomik, sosyal, yapı ve değer sistemindeki değişim ile tanımlanır. Rostow'a göre, bu aşamada belli bir sermaye birikimine ulaşılarak, yatırımları artırmak, pazarı büyütme, işgücü dağılımında değişiklikler yapmak, geleneksel yöneticilikten sanayi liderliğine dönüşüm gibi yapısal değişiklikler yapılmalıdır. Geçiş aşamasında tüm bu sürecin bir parçası olarak etkin ve modern bir hükümet kurulmalıdır. Bu aşamanın ne kadar süreceği, toplumun kabiliyetine, enerjisine ve kaynaklarını modernleşmeye ne kadar ayırdığına, eski kuralları hangi hızda attığına ve bu anlamda siyasi liderlerine bağlıdır.

(iii) Sürdürülebilir kalkınmaya geçiş (take-off) dönemi

Üretken yatırım oranlarında artış, yüksek büyüme oranına sahip öncü imalat sektörlerinin geliştirilmesi, doğal kaynakları bulmak, kişi başına düşen üretimdeki artış, ekonomideki kişi başına düşen gelir düzeyini yüksek tutmak için nüfus artışının kontrolü sağlanmalıdır. Dolayısıyla Rostow'a göre, bu dönemde ekonomik kalkınma

⁹⁷ Geleneksel Ekonomik Kalkınma Kuramları, http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Uploads/48278/29533/kak%C4%B1nma_teorileri.pdf, (18.03.2019).

sürekli hale gelmektedir. Ekonomik büyümenin kendi kendini beslemesi, modern teknolojinin yaygın olarak kullanımı ve bu yapıya uygun politik, sosyal ve hukuki kurumların olması söz konusudur.

(iv) Olgunluğa geçiş aşaması

Rostow'a göre, olgunluğa geçiş aşaması, bir toplumun modern teknolojiyi tüm kaynaklarına uygulayabilir hale geldiği dönemdir. Bu aşamada yatırım oranı milli gelirin %10'undan yüksektir. Ekonomi beklenmeyen olaylarla baş edebilecek kadar güçlüdür. Sanayi sektörü ekonomi içinde birinci derecede olup, ekonomi uluslararası alanda kendine daha iyi bir yer edinmeye başlamıştır. Gelir artışı nüfus artışından fazla olup, eskiden ithal ettiği ürünleri yeni ve lider sektörlerle kendi üretmeye başlayan ekonomi aynı zamanda farklı ürünleri ihraç etmeye başlar.

(v) Yüksek tüketim (olgunluk) dönemi

Olgunluk döneminde, kişi başına gelir düzeyi artmış ve gelir dağılımı adil hale gelmiştir. Rostow'a göre, toplumun sosyal refah düzeyi çok yükselmiş olup, temel ihtiyaç maddelerinin ötesine geçen bir tüketim kalıbı kullanılmaktadır. Ülkede yatırım malları üretimi ağırlık kazanmış ve teknolojiyi ihraç edebilme kapasitesine ulaşılmıştır.

Rostow'un kalkınma aşamalarına yapılan eleştirilerin pek çoğu, aşamalar arasındaki farkın net olmadığı ile ilgilidir. Özellikle geçiş ile take-off aşaması ve olgunluğa geçiş ile yüksek tüketim aşamaları arasındaki ayrımın fonksiyonel ve anlamlı olmadığı belirtilir. Aşamalar arasında kullanılan kriterlerin birbirlerine olan benzerlikleri, aşamalar arasındaki ayrımını güçleştirmektedir. Ayrıca, rostow'un yaklaşımlarının sınanmasındaki zorluk ve niceliksel değerlendirmelerin yapılamıyor olması da yöneltilen eleştiriler arasındadır.⁹⁸

⁹⁸ GÖNEL, a.g.e, s. 59-62.

3.1.2.2. Marxist Kalkınma

Karl Marx'ın kalkınma teorisi, önceki klasik ekonomistlerden birçok yönden farklıdır. Örneğin, Smith ya da Ricardo'dan farklı olarak, Marx, emek arzının ücrete endojen olduğunu kabul etmemektedir. Klasik ekonomistler gibi, Marx da uzun vadede azalan bir kar oranı olduğuna inanmaktaydı. Kar oranının düşmesinin uzun vadeli eğilimi, rekabeti artırıcı ücretlerle (Smith'te olduğu gibi) ya da toprağın azalan marjinal verimliliğiyle (Ricardo'da olduğu gibi) değil, “ sermayenin yükselen organik bileşimi ile ortaya çıkarmaktadır. Marx'a göre, para belirli miktardan sonra sermayeye dönüşür, emek gücünü satın alabilecek ve değer üretebilecek şekilde işler.⁹⁹

Marxist ekonomik büyüme teorisi, sadece değişken sermaye tarafından yatırılan ‘artı değer’ kavramı üzerine inşa edilmiştir.¹⁰⁰ Marx'a göre, kapitalist üretimde, emek gücünün bir ücret şeklinde yansıyan mübadele değeri, kapitalist adına üretilen değerden daha azdır. Artı değer denilen aradaki farka kapitalist tarafından el konur ve sermaye stokuna eklenir, böylece kapitalin üretimi olağanüstü bir şekilde artarken işçilerin bu üretilen ürünleri satın alma gücü ise gitgide azalmaktadır. Bu döngü tekrarlanır ve sınıf çatışmasının temelini oluşturur.¹⁰¹

Marksist büyüme teorisi, “kapitalizmin iç çelişkilerinin, durgunluğa yer bırakmaksızın sürekli büyüme sağladığını gösterir; dinamik büyüme sürecinde iç çelişkilerin gittikçe şiddetlenerek, sisteme (patlayıcı) bir nitelik verdiğini ileri sürer. Buna göre, sistemin kendi içinde yarattığı büyüme, sonunda, sistemin çöküşünü hazırlayacaktır.”¹⁰²

3.1.2.3. Neo Klasik Kalkınma

Neo klasik büyüme modeli, “bir ekonomide sermaye stokundaki büyüme, işgücündeki büyüme ve teknolojiye gelişmenin birbirleri ile nasıl bir etkileşim içerisinde olduklarını ve bir ülkenin ekonomik büyümesini nasıl etkilediğini göstermek amacıyla tasarlanmıştır.”¹⁰³ Teori, kısa vadeli dengenin, üretim fonksiyonunda değişen miktarlarda emek ve sermayeden kaynaklandığını belirtmektedir. Teori, ayrıca teknolojik değişimin

⁹⁹Bertell OLLMAN, *Diyalektiğin Dansı Marx'ın Yönetiminde Adımlar*, Mart, 2015, s. 37-39.

¹⁰⁰ GÖNEL, a.g.e, s. 89.

¹⁰¹ Kayhan KARATAŞ, “Kapitalizm ve Liberalizm”, 2007.06.13, <http://kayhankaratas75900.blogcu.com/kapitalizm-ve-liberalizm/1781967>, (18.03.2019).

¹⁰² Gülten KAZGAN, “İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi”, Eylül, 2014, s. 319.

¹⁰³ TABAN, a.g.e, s. 109.

ekonomi üzerinde büyük bir etkisi olduğunu ve ekonomik büyümenin teknolojik ilerlemeler olmadan devamlılığının mümkün olmadığını savunuyor. Neo klasik büyüme teorisi, kalkınmakta olan bir ekonomi için üç faktörün gerekliliğinden bahsediyor. Bunlar emek, sermaye ve teknolojidir. Ayrıca klasikler gibi, Neo klasik teorisinin de özü, devlet kontrolünün daha az olmasının ve serbest piyasaya daha fazla güvenmenin kalkınmanın temel bileşenleri olduğunu belirlemektedir.

Neo klasik modele en büyük katkı Solow ve Swan tarafından yapılmış ve model ağırlıklı olarak da Solow modeli olarak anılmıştır. Modele Neo klasik demesinin nedeni tam rekabet koşullarını, üretim faktörlerine marjinal verimliliklerine göre ödeme yapıldığını, tam istihdamı ve değişen bir sermaye-çıktı (sermaye-hasıla) oranını kabul etmeleridir.¹⁰⁴ Neo klasik büyüme modelleri, genel olarak tam rekabet piyasası varsayımlarını benimsemektedir. Neo klasik büyüme modeline göre, üretim fonksiyonu birinci dereceden homojendir. Yani, sermaye ve emek kaç kat artarsa, üretim de o kadar genişler. Örneğin emek ve sermaye iki katına çıkarsa, üretim de iki misli olur. Bu durum, ölçeğe göre sabit getiri varsayımına dayanmaktadır. Ancak, üretim faktörlerinden birini sabit tutarak diğerini artırdığımızda ise, ölçeğe göre azalan getiri söz konusu olacaktır.¹⁰⁵

Neo klasik iktisatçılara göre, tam istihdam denge noktasındaki bir ekonomide işgücü ve sermaye miktarının artması halinde, tam istihdam dengesinin bozulmayacağını, bunu koruyacak mekanizmaya sistemin sahip olduğunu ileri sürmektedirler. Bu mekanizma Neo klasiklerin bütün tahlillerinde kullandıkları arz ve talep mekanizmasıdır. Ekonomide, tam istihdamın korunabilmesi için, işgücü, sermaye ve üretim aynı oranda artmaları gerekmektedir. Fiyat mekanizması bunu sağlamaktadır. Eğer sermaye miktarı işgücü miktarından daha hızlı artarsa, bu kişi başına düşen sermaye miktarının artması demek olur ve sermayenin getirisi düşer. Buda emek yoğun tekniklere yönelmesine yol açar. Böylece iki faktörün büyüme hızı tekrar eşitlenmiş olur. Diğer taraftan işgücü miktarı sermaye miktarından hızlı artarsa bu kez kişi başına düşen sermaye miktarı azalmaktadır. Buda sermayenin getirisini yükseltir. Dolayısıyla sermaye yoğun tekniklere yönelerek eşitlik tekrar sağlanmış olur. Böylelikle tüm işletmeler en son teknolojiyi kullanırlar. Bu durum en son teknolojiyi sağlayabilecek kadar sermayenin yoğunlaştığı varsayımına dayanmaktadır. Dolayısıyla yeni teknolojik gelişmeler oldukça, sermaye stoku da ona göre artacak ve yeni teknolojiye uygun hal gelecektir. Yani üretim fonksiyonu sürekli artacak ve ekonomide hızlı bir şekilde büyüme gerçekleşecektir.

¹⁰⁴ TABAN, a.g.e, s. 109.

¹⁰⁵ ALKİN, a.g.e, s. 378.

3.2. Afganistan'ın Ekonomik Kalkınması ve Yeniden Yapılanması

Yirmi yıldan uzun süren savaşın ardından Afganistan'ın yeniden yapılanma süreci 2002'de başlamıştır. Ancak, bu yeniden yapılandırmanın, uluslararası koalisyonun güçlü bir desteği olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu nedenle uluslararası koalisyonun desteğinin alınması için birçok konferans düzenlenmiştir.

(1) Bon Konferansı (2001)

“Kuzey İttifakı'nın, Mezar-ı-Şerif, Herat ve Kabil'e girmesi ve Taliban'ın yenilmesinin ardından, Birleşmiş Milletler kasım ayı sonunda Bonn'da, Afgan politik liderlerinin katılımı ile bir toplantı düzenlemiştir. 5 Aralık 2001'de düzenlenen bu toplantıda, Bon Anlaşması imzalanmış ve ilk adım olarak Afganistan Geçici Hükümeti kurulmuştur. Afganistan Geçici Hükümeti, altı aylık geçici bir süreyle görev yapmak üzere 22 Aralık 2001 tarihinde törenle göreve başlamıştır. Daha sonra Afganistan Geçici Hükümeti, Geçiş Hükümeti olarak iki yıl daha görev yapmış, bu sürenin sonunda, kalıcı devletin oluşturulması için demokratik seçimler yapılmıştır. Bon Anlaşmasında, Afganistan'ın güvenliğinin sağlanması için NATO liderliğinde Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (İSAF International Security Assistance Force) kurulmasına karar verilmiştir. Ayrıca, Afganistan anayasa komisyonu da, yeni anayasa taslağını hazırlamak üzere Bon Konferansında kurulmuştur. Bon Konferansında, uluslararası toplum mali yardım sözü vermemiştir.”¹⁰⁶

(2) Tokyo Konferansı (2002)

Tokyo Konferansı, Ocak 2002'de Afganistan geçici hükümet başkanı Hamid Karzai ile Japonya, ABD, Avrupa Birliği ve Suudi Arabistan eş-başkanlığında, Tokyo'da düzenlenmiştir. Konferansta, Afganistan'ın makroekonomik ve parasal yapısının korunması, sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi için gerekli ekonomik reformların başlatılması üzerine durulmuştur. Toplantıya, yeni Afgan yönetimini desteklemek için 60 tan

¹⁰⁶ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 5.

fazla ülke ve 21 uluslararası organizasyon katılmıştır. Katılımcılar tarafından ülkeye, 6 yıllık süreçte 5 milyar dolar civarında bir yardım vaat edilmiştir.

(3) Berlin Konferansı (2004)

Berlin konferansı, Afganistan'ın yeniden yapılanma sürecini görüşmek üzere Berlin'de Birleşmiş Milletler, Afganistan devleti, Almanya ve Japonya devletinin eş-başkanlığında gerçekleşmiştir. Konferansın temel sonuçları ise şunlardır.

- (i) “Afganistan devleti, Afganistan'ın geleceğinin güvence altına alınması olarak adlandırılan kalkınma programı üzerinde mutabakata varmıştır.
- (ii) Afgan güvenlik güçleri kurulana kadar, uluslararası güvenlik yardım kuvveti (UGYK-ISAF)'nin görevine devam etmesi kararlaştırılmıştır.
- (iii) İl İmar Ekipleri (Provincial Reconstruction Teams) tarafından yürütülen yeniden yapılanma ve gelişim çalışmalarına devam edilmesine ve beş ilave İl İmar Ekibinin ve daha sonra yenilerinin kurulmasına yönelik İSAF'ın sorumluluğunun genişletilmesi hususunda mutabık kalınmıştır.
- (iv) Konferans sonunda, Afganistan kalkınması ve imarı için 2004 yılı Mart ayından 2007 yılı Mart ayına kadar süreyi kapsayan üç yıllık süre için toplam 8,2 milyar ABD doları tutarında yardım yapılması konusunda, uzun dönemli söz verilmiştir.”¹⁰⁷

(4) Londra Konferansı (2006)

İngiltere'nin başkentinde 31 Ocak – 1 Şubat 2006'da 66 ülke ve 15 uluslararası kuruluşun katılımıyla düzenlenmiştir. “Bu toplantıda, Afganistan devleti, gelecekteki kalkınma programını gösteren geçici Afganistan Ulusal Kalkınma Stratejisini (I-ANDS Inter Minister Afghanistan National Development Strategy) sunmuştur. Delegeler, Afganistan devleti ile uluslararası toplum arasındaki politik anlaşma olan Afganistan sözleşmesini kabul etmiş ve Afganistan sözleşmesinin genel stratejik uygulaması ve koordinasyonundan sorumlu Birleşik Koordinasyon ve İzleme Kurulu (Joint Coordination and Monitoring Board-JCMB) kurulması konusunda mutabakata varmıştır.”¹⁰⁸

¹⁰⁷ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 5-6.

¹⁰⁸ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 7.

(5) Paris Konferansı (2008)

12 Haziran 2008’de düzenlenen Paris konferansında ANDS-Afganistan Ulusal Kalkınma Stratejisi kabul edilerek, Uluslararası toplum, finansmanı için 20 milyar ABD doları parasal destek sağlanması konusunda mutabakata varılmıştır. Mutabakatta öncelik, özellikle tarım ve enerji sektörü olmak üzere, ekonomik kalkınma ve kurumların güçlendirilmesine yer verilmiştir. ANDS, Afganistan’ın beş yıllık bir zaman dilimini kapsamaktadır. (2008-2013)

ANDS;A) Altyapı, B) Yönetim, kanun hakimiyeti ve insan hakları, C) Sosyal ve ekonomik kalkınmadan oluşan üç temel hedef üzerine kurulmuştur. ANDS’in öncelikleri on yedi sektöre dayanmaktadır. Bu sektörler: Özel Sektörün Güçlendirilmesi ve Ticaret, Güvenlik, Yönetim, Kamu İdaresi Reformu ve İnsan Hakları, Adalet ve Kanun Hakimiyeti, Dini Hizmetler, Enerji, Su Kaynakları Yönetimi, Ulaşım ve taşımacılık, Kentsel Kalkınma, Bilgi ve İletişim Teknolojisi, Madencilik, Eğitim, Medya, Kültür ve Gençlik, Sağlık ve Beslenme, Tarım ve Kırsal Kalkınma, Sosyal Güvenlik ve Göçmenlerden oluşmaktadır.

Sonuç itibariyle, Afganistan’ın yeniden imarı, donör ülkelerin özellikle ABD’nin dış yardımlarına bağlıdır. Bu bağlamda, ülkenin altyapı, yönetim, sosyal ve ekonomik kalkınmasının sağlanabilmesi için daha çok dış yardım ve dış yatırımlara bağlıdır. Bu nedenle bu konferanslara ek olarak, Roma Konferansı (2007), Lahey Konferansı (2009), Londra Konferansı (2010), Kabil Konferansı (2010), Lizbon Konferansı (2010), İstanbul Konferansı (2011), Chicago Konferansı (2012) ve son olarak Tokyo Konferansı (2012) de yapılmıştır. 2014 yılında yabancı askeri birliklerin Afganistan’dan çekilmesinin ardından, Afganistan’ın “geçiş” dönemi sonrasındaki “dönüşümü”, Tokyo Konferansında 2015-2024 olarak belirlenmiştir.¹⁰⁹

Koalisyon güçlerinin desteği ve Afgan halkının yoğun çabasıyla 2002’den sonra, yeniden yapılandırmanın ilk aşamalarında, ülkeye yaklaşık olarak 4,7 milyon civarında Afgan mültecisi geri dönmüştür. Bu dönemde uluslararası toplum yardımı ve donör ülkelerin yatırımları neticesinde; altyapı, sosyoekonomik ve yönetim alanlarında önemli gelişmeler kat edilmiştir. Bu gelişmeleri aşağıdaki başlıklar halinde incelemek mümkündür.

¹⁰⁹ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 5-19.

- **Demokratik Reformlar**

Eskiden kadınların sosyal ve yönetim alanlarında hiçbir hakkı yok iken, bugün ise demokratik reformlarla; Yeni anayasada kadınların bireysel hakları korunmasına yönelik maddeler mevcut olup, 2004 başkanlık seçimlerinde %41'i kadın olmak üzere 8 milyondan fazla Afganlı oy kullanmıştır. 2005 parlamentoda oy kullanma hakkına sahip olan nüfusun %50'sinden fazlası oy kullanmıştır. Parlamentonun 188 sandalyesinin 68'inde kadınlar bulunmaktadır. En az 40 adalet merkezi inşa edilmiş veya onarılmış olup, yaklaşık 600 hakim eğitilmiştir.

- **Eğitim**

Eğitim alanında da 2002 yılında okul çağında olan çocukların okula kayıt olma oranı sadece %32 olup, %95'e yakını erkek çocuklar teşkil etmekteydi. Bugün %500'ün üzerinde bir artışla 5 milyondan fazla öğrenci okula kayıt olmuştur. En önemlisi de bunun %40'ını kız öğrenciler oluşturmaktadır. Yükseköğrenim gören öğrencilerin sayısı da 2001'de devlet üniversitelerine kayıtlı öğrenci 7.800 iken 2015 yılına gelindiğinde 174.425'e yükselmiştir. 2012 yılı itibariyle 31 kamu ve 100'e yakın özel yükseköğrenim kurumu olmak üzere toplam 130'ın üzerinde kurum faaliyette bulunmaktadır.

- **Sağlık Hizmetleri**

2001 yılında Afganistan halkının sadece %8'i sağlık hizmetlerinden yararlanabiliyordu. Sağlık hizmetleri altyapısı yok denecek kadar azdı. Ülke, dünya genelinde en yüksek anne ölüm oranına sahipti. Bugün halkın asgari %80'i, en azından temel sağlık hizmetlerinde faydalanabilmektedirler. "Ayda 340.000 hastaya hizmet veren 500 sağlık kliniği inşa edilmiştir. Bu klinikler yaklaşık olarak 7,4 milyon vatandaşa hizmet sunmaktadırlar. Kırsal kesimlere hizmet vermek üzere en az 2.000 halk sağlık personeli eğitilmiştir. Ve bu personel yukarıda gösterilen hasta sayısının dışında, ayda 150.000 hastaya hizmet vermektedir. 2004 yılından bu yana 1-2 yaş grubu çocuklara aşı uygulamasında %150 oranında bir artışla, halkın %37'sine ulaşılmıştır. Ayrıca Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu ve

Dünya Sağlık Örgütü çocuk felci ile mücadele kapsamında 9,9 milyon çocuğa aşı sağlamıştır.”¹¹⁰

- **Ekonomi**

Temel ekonomik politikası, dış yardım ve yabancı yatırım sağlanması üzerine kurulan Afganistan’ın ekonomik görünümü 2001’den sonra, uluslararası toplumun yardım akışı ve dış kuruluşların yatırımları ile yeniden yapılanmanın ilk on yılında önemli ölçüde iyileşmiştir. Dünya bankası verilerine göre, ülke ekonomisi 2003-2012 yılları arasında yıllık ortalama yaklaşık % 9,2 oranında keskin bir şekilde büyüme gerçekleştirmiştir. Öte yandan 2001 ve 2012 yılları arasında kişi başına düşen gelirden hızlı bir şekilde artış gerçekleşmiş olup, 2001’de 117 dolar olan kişi başına gelir 2012 yılında 669 dolara kadar çıkmıştır.

2001 yılından bu yana üç milyondan fazla arsa tapusu ve 55.000’den fazla ticari kuruluş kayıt altına alınmıştır. Emlak tapularının en az %85’i yeniden kayıt edilerek veya düzenlenerek arsa mülkiyeti ile ilgili ihtilaflar azaltılmıştır. Bu gün ülke genelindeki tüm illerde merkez bankası şubeleri mevcut olup, döviz rezervi ise 2 milyar dolardır. Taliban’ın düşüşünden bu yana 10.000 kilometreyi aşkın yol yapılmış veya onarılmıştır. Uzunluğu 3360 kilometre olan ve 16 ili bir birine bağlayan çevre yolu en önemli projelerden olup, %80’i tamamlanmıştır.¹¹¹ Yolların çoğunda ortalama hız %300 artırılmış durumdadır. Kabil-Kandahar otoyolunun tamamlanması ülkenin %30’u için ulaşımı kolaylaştırmış olup, bu iki büyük şehir arasındaki ulaşım süresi 10 saatten yaklaşık olarak 4,3 saate inmiştir.

Uluslararası yardım ve özel sektör yatırımları sayesinde telekomünikasyon alanında da, büyüleyici bir ilerleme kat edildiği görülmektedir. Örneğin, 2003 yılında her 550 kişiden sadece bir kişi telefon hizmetinden yararlanabiliyorken, 2014 yılı sonunda yerleşim alanlarının %90’ı telekomünikasyon kapsamı alanına alınmıştır. Afgan Telekom Düzenleme Kurumu (ARTA) 2016 yılında, Dünya Bankası verilerine göre 21,6 milyon mobile abonelik veya her 100 kişiden 66’si telefon hizmetlerinden yararlandığını belirtmiştir.¹¹²

¹¹⁰ Afganistan’ın Beş Yılı, ABD Savunma Bakanlığı Raporu, s. 2.

<https://photos.state.gov/libraries/turkey/231771/PDFs/afganbesyil.pdf> (3.04.19)

¹¹¹ Naqibullah OBAYD, “11 Eylül Saldırısı Sonrası Afganistan’daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ocak, 2017, s. 146.

¹¹² Special Inspector For Afghanistan Reconstruction, “Private Sector Development And Economic Growth”, Nisan, 2018, s. 69. <https://www.sigar.mil/pdf/lessonslearned/SIGAR-18-38-LL.pdf#page=63>. (05.04.19)

- **Tarım**

Afganistan’da yeniden yapılandırma çerçevesinde tarımsal faaliyetler için, 28.000 mikro-kredi işlemi gerçekleştirilmiş olup, 210’dan fazla sulandırma tesisi inşa edilmiş ve yaklaşık 4.500 kilometre kanal temizlenmiştir. Çiftlikleri pazara bağlayan yol yapımı ve sulandırma projelerinden en az 2,5 milyon Afganlı faydalanmıştır. Yaklaşık bir milyon çiftçinin yararlandığı çiftlik verimliliğini artırma programları düzenlenmiş olup, 2004 yılından bu yana tahıl üretiminde %40, buğday üretiminde ise % 46 artırılmıştır. Doğu bölgesinde yaklaşık 9.900 dönüm meyve ve fındık bahçeleri ekilmiştir. Ayrıca kümes hayvancılığı ve idaresinin geliştirilmesi konusunda 19.000’den fazla bayan eğitim görmüştür.¹¹³

Tüm bu gelişmelere bakıldığında, neredeyse sıfırdan inşa edilmiş bir ülke için büyük başarı elde edildiğini belirtmek mümkündür. Ancak, 2014 yılı itibariyle yabancı güçlerin ülkeden çıkması ve dış yardımların azalması neticesinde; oluşan güvensizlik ve yabancı özel yatırımların azalması sonucunda, ülke ekonomisinde ciddi gerileme yaşanmıştır. Üzülerek belirtmek gerekiyor ki, 2001-2012 yıllar arası ekonomi ortalama yaklaşık olarak %9,2 büyüme gerçekleştirirken, 2014 yılında yabancı güçlerin çekilmesi ve dış yardımın azalmasıyla bu oran %1,3'lere kadar inmiştir. Bunun sebebi ise, ülke ekonomisinin 2012 yılına kadar dış yardımla şişirilerek büyüyen bir ekonomi olmasıdır. Ayrıca, Afganistan hükümeti ve uluslararası toplum tarafından Afganistan’ın kendi ekonomik potansiyelini hareketlendirmek ve kendine yetecek duruma getirmek için hiçbir ciddi adım atılmamıştır. Ülke ekonomisi için kalıcı ve uzun dönemli politikalar yerine hep kısa dönemli politikalar üretilmiş olup, Altyapı için olması gerektiği kadar yatırım yapılmamıştır.¹¹⁴

Dolayısıyla Afganistan ekonomik kalkınması, 2003 ve 2016 yıllar arasında gerçekleştirilen 15 bağış ve yardım konferansında 83 milyar dolardan fazla vaat edilen yardımlara bağlı olarak devam ediyor. Ekim 2016’da, Brüksel’de yapılan konferansta uluslararası toplum, 2017-2020 yılları arasında yıllık kalkınma yardımı için 3,8 milyar dolar ek yardım sözü vermişlerdir.¹¹⁵ Afganistan hükümetinin sürdürülebilir kalkınmayı sağlayabilmesi için; düşük gelir toplama, istihdam yaratma, yüksek yolsuzluk seviyeleri, zayıf devlet kapasitesi ve zayıf kamu altyapısı gibi bir dizi zorluğun üstesinden gelmesi

¹¹³ Afganistan’ın Beş Yılı, ABD Savunma Bakanlığı Raporu, s. 5.

<https://photos.state.gov/libraries/turkey/231771/PDFs/afganbesyil.pdf> (3.04.19).

¹¹⁴Naqibullah OBYAD, “11 Eylül Saldırısı Sonrası Afgansitan’daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ocak, 2017, s. 150.

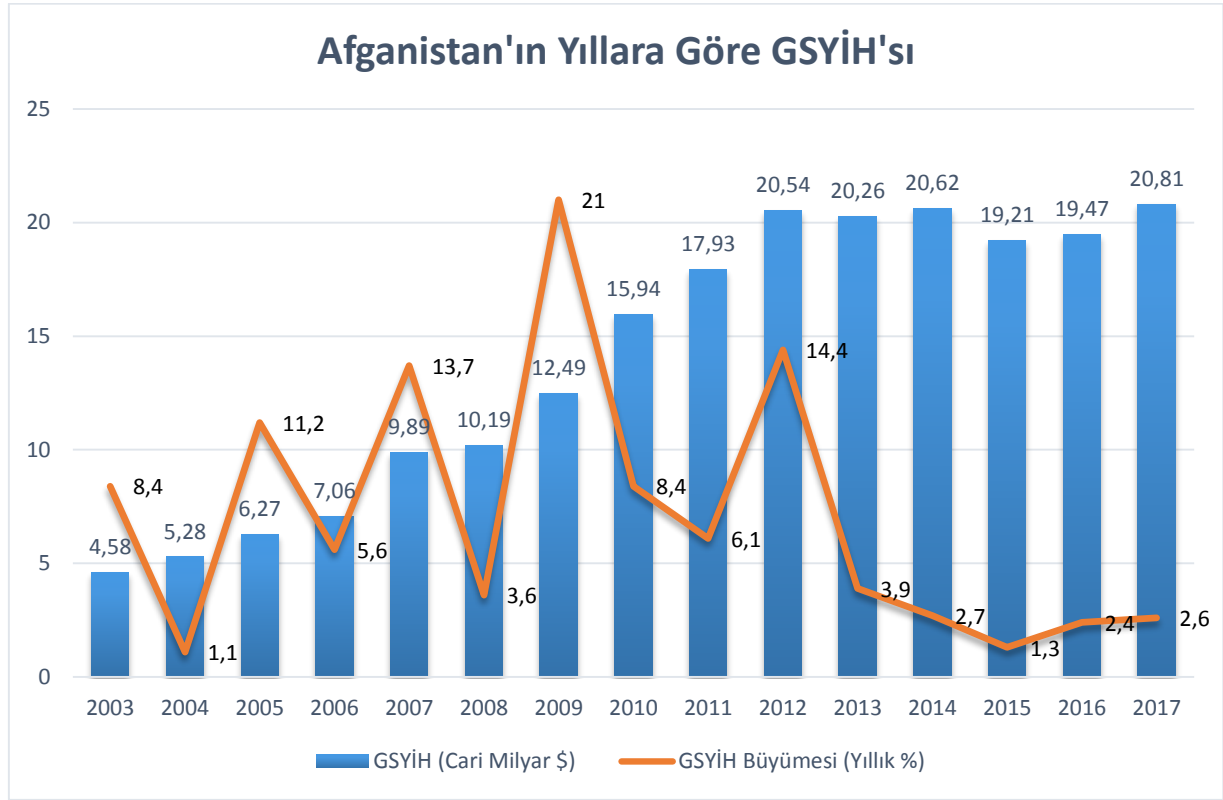
¹¹⁵ Afganistan Ekonomik Profile, 2018, https://www.indexmundi.com/afghanistan/economy_profile.html, (3.04.19).

gerekmektedir. Bu bağlamda, Afganistan devlet başkanı Eşref Gani Ahmadzai, gelir tahsilatını iyileştirme ve yolsuzlukla mücadeleyi içerecek şekilde ekonomik reformlar yapmaya özen göstermektedir. Ancak reformların uygulaması zaman alacak ve Afganistan önümüzdeki birkaç yıl boyunca uluslararası bağış desteğine bağlı kalacaktır.

3.3. GSYİH'nın Yıllar İtibariyle Yapısı

Gayri Safi Yurtiçin Hasıla (GSYİH), bir ülke içerisinde belli bir zaman içinde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin para birimi cinsinden değerini ifade etmektedir. GSYİH değişimi, ülke ekonomisindeki büyümeyi ya da daralmayı en iyi şekilde gösteren makroekonomik verilerden biridir. Dolayısıyla GSYİH bir ülke ekonomisinin iyi ya da kötü olduğu hakkında bilgi vermektedir. Yıllar süren savaşın ardından özellikle Taliban döneminde tam bir ekonomiden ve ekonomik sistemden bahsetmek çok güç olan Afganistan'ın, 2001 sonrası uluslararası koalisyon güçlerinin desteğiyle GSYİH'sı, sürekli artış göstermiştir. Ancak, GSYİH' büyüme oranı çok değişik seyirler izlemiştir. Örneğin 2004 yılında %1,1 olan büyüme oranı 2009 yılında %21 oranında büyümüş ve 2015 yılına gelindiğinde ise, tekrar %1,3 seviyelerine gerilemiştir. Grafik...da2003 yılı itibarıyla Afganistan'ın GSYİH cari milyar dolar cinsinden seyri ve yıllık % büyüme oranı incelenmektedir.

Grafik 2. Afganistan'ın yıllar itibariyle cari GSYİH'sı ve yıllık büyüme oranı

Kaynak: World Bank, World Development Indicators.

Grafikte de görüldüğü üzere, 2003 yılında 4 milyar dolar olan GSYİH'a 2017 yılında yaklaşık 21 milyar dolar olmuştur. Afganistan'ın ekonomisi 2002 ile 2012 yılları arasında ortalama %9 oranında büyümüştür. Ancak 2013 yılı itibariyle son beş senede yabancı güçlerin çekilmesiyle büyüme %2 seviyelerine gerilemiştir. İşsizlik oranı Afganistan Ekonomik Bakanlığı verilerine göre, 2006 ve 2014 yılları arasında tek haneli %8 ve %9 düzeylerde seyir ederken 2014 yılından sonra çift haneli hatta 2015 yılında %40 düzeylerine kadar yükselmiştir.

Tablo: 8. Afganistan’da Kişi Başına GSYİH (Cari ABD \$)

2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
199	219	250	273	370	373	446	553	603	669	639	630	570	562	586

Kaynakça: World Bank, World Development Indicators

2003 yılında kiři başına dūřen ortalama gelir 199 dolar idi. 2012 yılında 669 dolar ve 2017 yılında ise 586 dolar olarak gerçekleşmiştir. Son 15 sene içerisinde Afganistan’ın kalkınması için çok ciddi atılımlar olduysa da Afganistan halkı hala birçok ekonomik zorluklarla karşı karşıyadır. Afganistan ekonomisinin en büyük iki sıkıntısı işsizlik ve yoksulluktur. Afganistan merkezi istatistik kurumuna göre, halkın %40’ı işsiz ve %36’sı da yoksuldur.¹¹⁶

¹¹⁶ OBAYD, a.g.e, s. 150.

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASINDA ENERJİNİN YAPISI

1. ENERJİNİN ÇEŞİTLERİ

1.1. Enerjinin Tanımı ve Çeşitleri

Enerji kelimesi, günlük hayatımızda sıkça duyduğumuz bir kelimedir. Bu kelimeyi birçok anlama gelecek şekilde kullansak da, fizikte maddesel bir varlık olmayan ancak, farklı biçimlerde depolanabilen, ölçülebilen ve başka nesnelere aktarılabilen veya farklı hal ve biçimlere dönüştürülebilen bir nesnenin nicel özelliğidir.¹¹⁷ Yaşamımızı yakından ilgilendiren ve vazgeçilmez ihtiyaçlardan olan enerjinin tanımlanması oldukça zordur. Ancak, günümüzde genel olarak iş yapabilme kabiliyeti olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁸ “Bir diğer tanıma göre, enerji; doğada ve evrende gerçekleşen tüm fiziksel ve kimyasal olaylarda mekanik, ısı, ışık, elektrik, nükleer ve manyetik çeşitlerinde kullanılan veya dönüştürülen tüm formların genel adıdır.”¹¹⁹

“Enerji, 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik kalkınmayı da en fazla etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Bu özelliği ile her ülke için stratejik bir yaşam kaynağı olan enerji, özellikle gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasının temel araçlarından biri haline gelmiştir.”¹²⁰ İçinde bulunduğumuz 21. Yüz yılda da, hızla gelişen teknoloji ve artan nüfusla birlikte enerji ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Halen dünyanın en büyük sorunlarından biri, enerjinin yetersizliği ve sürekliliğin sağlanamamasıdır. Hızlı bir şekilde değişen ve gelişen dünyada önemi ile birlikte artış gösteren enerji ihtiyacının gelecekte nasıl karşılanacağı sorunu ülkeleri alternatif enerji kaynakları arayışına sürüklemiştir.¹²¹ Dolayısıyla

¹¹⁷Khan Academy, <https://tr.khanacademy.org/science/physics/work-and-energy/work-and-energy-tutorial/a/what-is-work>, (13.08.2019)

¹¹⁸ Emrullah Altay AYHAN, “ Enerji Kaynakları, Dünya Enerji Güvenliği ve Orta Asya Jeopolitiği Çerçevesinde Türkiye'nin Enerji Politikaları ve Ekonomik Yansımaları”, (T.C. Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kars, 2009, s.3.

¹¹⁹ Emre LEBLEBİOĞLU, “Enerji Nedir ve çeşitleri nelerdir”, Mühendistan, <https://muhendistan.com/enerji-nedir-cesitleri-nelerdir/>, (13.08.19)

¹²⁰ Vahide ARI, “Türkiye Enerji Kaynakları, Enerji Planlaması ve Enerji Stratejileri”, (Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksel Lisans Tezi), Adana, 2007, s. 24.

¹²¹ Vahide ARI, “Türkiye Enerji Kaynakları, Enerji Planlaması ve Enerji Stratejileri”, (Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksel Lisans Tezi), Adana, 2007, s. 24-25.

artan teknolojik gelişmelerle birlikte, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin alternatif enerji kaynaklarına olan ilgisi her geçen gün artmaktadır.

Enerji, değişik formlarda karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, genel anlamda kullandığımız enerji çeşitleri, ısı enerjisi, ışık enerjisi, mekanik enerji, elektrik enerjisi, kimyasal enerji ve nükleer enerjidir. Enerji kaynakları sınıflandırıldığında, günümüzde daha teknik bir analiz ile enerjiyi ikiye ayırmak mümkündür. Bunlar, yenilenebilir enerji ve yenilenemez enerji kaynaklarıdır.¹²²

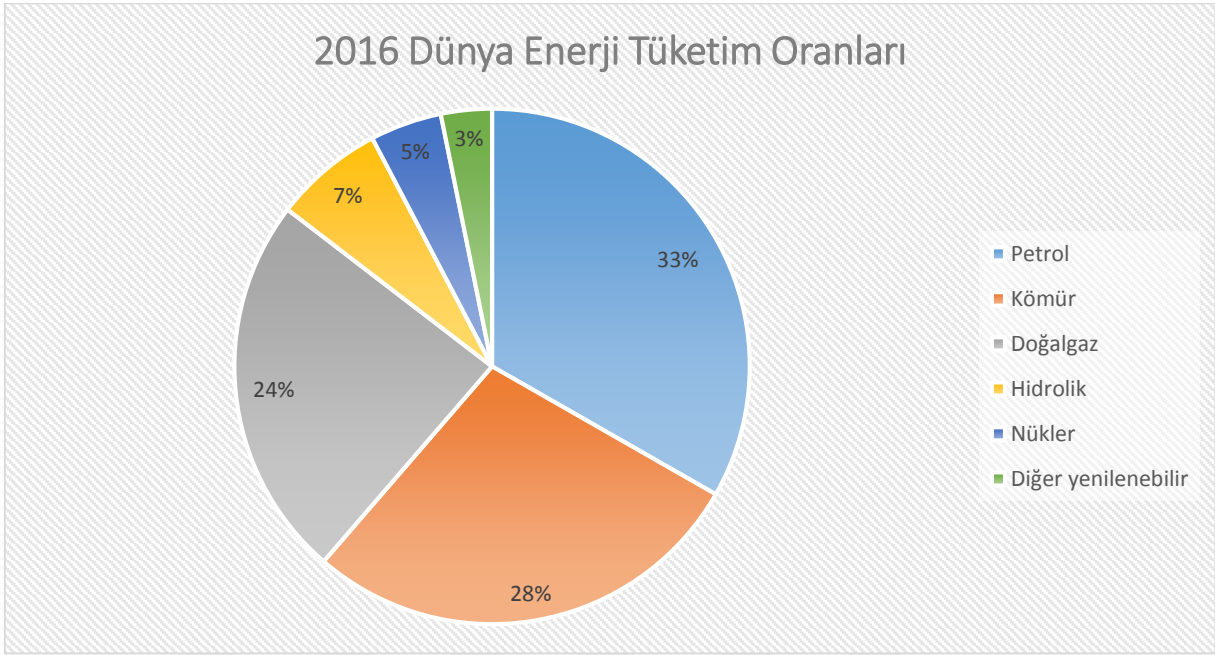
“Yenilenebilir enerji kaynakları; doğal bir çevrim içerisinde aynen kalabilen, kullanılmasına rağmen azalmayan, tükenmeyen enerji kaynaklarıdır. Hidrolik enerji, güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, biokütle enerjisi ve dalga enerjisi birer yenilenebilir enerji kaynağıdır.

Yenilenemez enerji kaynakları; bir kez kullanıldığında kendini yenileyemeyen enerji kaynakları olup, petrol, kömür, doğal gaz gibi fosil ve uranyum, toryum gibi çekirdek enerji kaynaklarıdır.”¹²³Grafik 2 de 2016 Yılı Sonu İtibari İle Dünya Geneline Birincil Enerji Tüketim Oranları gösterilmiştir.

¹²² Kamil USLU, Füsün ÇELEBİ, Kezban Talak EYÜBOĞLU, “Ortadoğu Ülkelerinin Enerji Kaynakları ve Bu Kaynaklardan Elde Edilen Gelirin Kamu Harcamaları İçindeki Yapısı”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İ.İ.B.F.) Dergisi, Cilt 22, Sayı 1, 2007, s. 106

¹²³ Kadir KAYA ve Erdem KOÇ, “Enerji Üretimi Santralleri Maliyet Analizi”, Mühendis ve Makine, Cilt 56, Sayı 660, s. 61-68.

Grafik: 2. Dünya Enerji Tüketim Oranları (2016)

Kaynakça: International Energy Agency (İEA), “an overview of World energy demand”,
<https://webstore.iea.org/market-report-series-energy%20consumption-2016>,

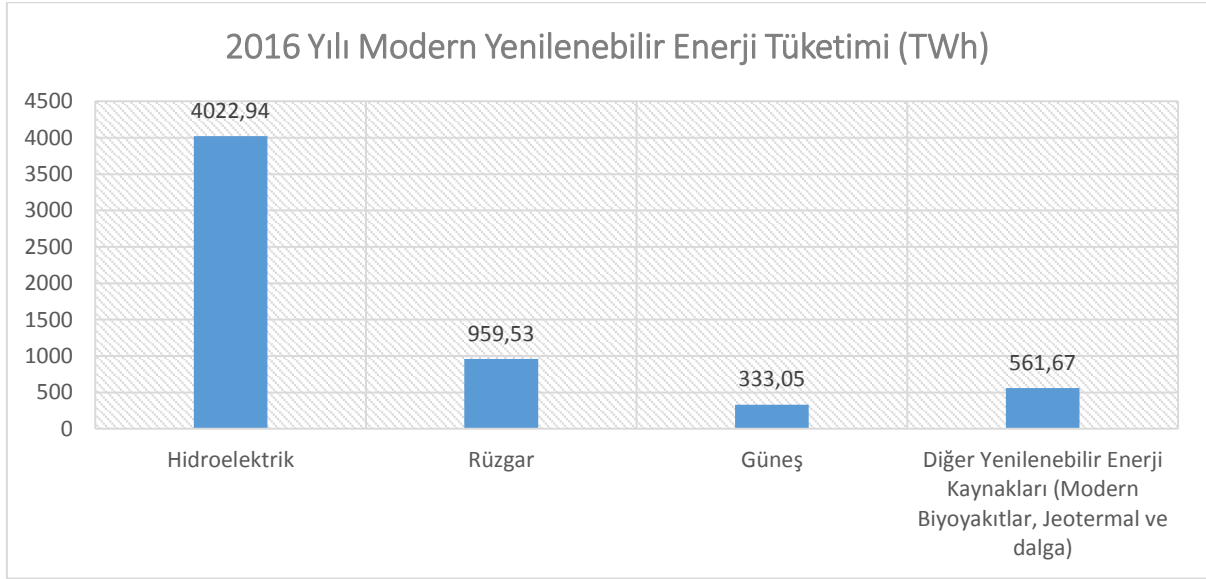
Uluslararası Enerji Ajansı (İEA)’nin verilerine göre; Dünya enerji ihtiyacının %33’ü Petrolden karşılanıyor. Tahmini olarak 4331 milyon ton bir tüketimdir. Kömür %28 ve Doğalgazda %24 paya sahip olduğu ve fosil yakıtların toplam enerji ihtiyacının yüzde seksenden fazlasını karşılamaktadır. Yenilenebilir kaynakları Dünya tüketiminin sadece yüzde 15’lik kısmını karşılamaktadır.

1.1.1. Yenilenebilir Enerji Kaynakları

Uluslararası Enerji Ajansı’nın tanımına göre yenilenebilir enerji; “doğal yollarla elde edilebilen ve sayısız olarak kendini yenileyebilen kaynaklar”¹²⁴olarak tanımlanmaktadır. Yenilenebilir enerji, küresel olarak çevreye zararı ve etkisi, fosil (yenilenemez enerji) kaynaklarına göre çok düşük olan, sürekli bir devinimle yenilenen ve kullanılmaya hazır olarak doğada mevcut olan, hidrolik, rüzgar, güneş, jeotermal, biyogaz gibi enerji kaynaklarına yenilenebilir enerji kaynakları denilmektedir.

¹²⁴International Energy Agency, Energy Statistics Manual, OECD/İEA and EUROSTAT Publications, 2005, s. 18.

Grafik: 4. Dünya Genelinde 2016 Yılı Geleneksel Biokütle Hariç Tüketilen Yenilenebilir Enerji Tera Watt-Saat (TWh)

Kaynakça: BP Statistical Review of World Energy, <http://vaclavsmil.com/2016/12/14/energy-transitions-global-and-national-perspectives-second-expanded-and-updated-edition/>, (21.08.19)

Geleneksel biokütle hariç, yenilenebilir teknolojilere genellikle “Modern Yenilenebilir Enerji Kaynakları” denir. Bunlar arasında hidroelektrik, güneş, rüzgar, jeotermal ve modern biyoyakıt üretimi (modern atıktan biokütle dönüşüm biçimleri dahil) bulunmaktadır. Dünya genelinde, 2016 yılında yaklaşık olarak 5,9 TWh modern yenilenebilir enerji üretildi. Bu, 1960’lardan bu yana 5-6 kat bir artışı göstermektedir.¹²⁵

Yenilenebilir enerji kaynaklarının küresel olarak çevreye en az zararı olmasının yanı sıra ekonomik büyümenin sağlanmasında da kilit faktör konumundadır. Ancak bu enerjinin önündeki en büyük engel maliyetlerinin fosil ve geleneksel enerji kaynaklarına göre yüksek oluşudur. Özellikle ilk yatırım, AR-GE masrafları ve ileri teknoloji ürünü ekipmanları sağlanması başlıca girdi maliyetlerini meydana getirmektedir. Yenilenebilir teknolojinin geliştirilmesi ve yaygınlaşmasıyla maliyetlerin düşürülmesi gerekmektedir.¹²⁶Maliyetlerin düşmesiyle birlikte, çevre dostu olan insanların yaşamlarını tehdit etmeyen ve gelecek nesillerinde yaşamını olumlu etkileyen, yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı artacaktır.

¹²⁵ Hannah RITCHIE, Max ROSER, “Global Renewable Energy Consumption Over The Long-Run”, <https://ourworldindata.org/renewable-energy>, (21.08.19)

¹²⁶ Gökhan AĞAÇBIÇER, “Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Türkiye Ekonomisine Katkısı ve Yapılan Swot Analizler”, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2010, s. 34.

Dolayısıyla yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artmasıyla birlikte, hem çevre kirliliği önlenecek hem de enerji kaynaklarının sürdürülebilirliği sağlanmış olacaktır.

1.1.2. Hidroelektrik

Hidroelektrik enerjisi, hidroelektrik santrallerinden sağlanır. Akan suyun gücünü elektrığe çevirirler. Sera gazı emisyonu yaratmayan, yenilenebilir ve çevre dostu son derece önemli enerji kaynağıdır. Hızlı akan su, ya da yüksek bir noktadan su düşürülerek kanal veya borular içine alınan su, türbinlere doğru akar elektrik üretimi için pervane gibi kolları olan türbinlerin dönmesini sağlar. Türbinler jeneratörlere bağlıdır ve mekanik enerjiyi elektrik enerjisine dönüştürülmesi ile enerji üretilmiş olur. İşte buna “Hidroelektrik Enerjisi” denir.¹²⁷

Hidroelektrik santralleri düşük potansiyel risk taşımaları ve aynı zamanda çevre dostu olmaları sebebiyle diğer enerji kaynakları içerisinde hidroelektrik enerjisi tercih edilmektedir. “Hidroelektrik santraller; çevreye uyumlu, temiz, yenilenebilir, yüksek verimli, yakıt gideri olmayan, uzun ömürlü, işletme gideri çok düşük dışa bağımlı olmayan yerli kaynaklardan oluşmaktadır.”¹²⁸İEA verilerine göre, dünya genelinde enerji tüketiminin %7’sini hidroelektrik enerjisi oluşturmaktadır. Tablo 9 da ise, dünya genelinde hidroelektrik üretiminde başta gelen ülkeler yer almaktadır.

¹²⁷Cihad ESEN, “Hidroelektrik Enerjisi”, <https://www.enerjiportali.com/hidroelektrik-enerjisi-nedir-nerelerde-kullanilir/> (12.07.19).

¹²⁸ Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Hidrolik>, (14.08.19)

Tablo: 9. Hidroelektrik Enerjisinin Üretiminde Başta Gelen Ülkeler (2017)

Ülke	Kurulu Güç (GW)	Üretim (TWh)	Dünya Üretimi İçindeki Payı (%)	Yerli Elektrik Üretiminde Hidroelektriğin Payı (%)
Çin	212	722	19,8	14,8
ABD	79	328	9,4	7,4
Brezilya	79	430	12,3	80,6
Kanada	75	377	10,8	59,0
Japonya	28	85	2,4	8,0
Rusya	47	165	4,7	15,7
Hindistan	42	132	3,8	12,4
Norveç	30	122	3,5	95,2
Türkiye	17	52	1,5	22,8
Toplam	609	2413	68,2	

Kaynakça: Süleyman BOZKURT, Rifat TÜR, Dünyada ve Türkiye’de Hidroelektrik Enerji, Gelişimi ve Genel Değerlendirme, http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/17665_46_27.pdf,

Dünya genelinde hidroelektrik üretiminde, Çin %19,8, ABD %9,4, ve Brezilya %12,3 üretimliyle hidroelektrik kurulu gücü ve üretiminde, başta gelen ülkelerdir. Grafik 9 da görüldüğü gibi diğer ülkeler bu üç ülkeyi takip eden ülkelerdir. Dolayısıyla bu dokuz ülke dünya hidroelektrik üretiminin yaklaşık olarak %70’ini üretmektedirler.

1.1.3. Güneş Enerjisi

Güneş enerjisi, insanların yaşam standartlarının geliştirilmesinin önündeki en önemli özelliklerden biridir. Üretimi ve kullanımıyla ilgili çevre ekolojik tehlikeleri minimum olan, ucuz ve bol yenilenebilir enerji kaynağıdır. Böylesine değerli olan, “güneş enerjisinden yararlanma konusundaki çalışmalar özellikle 1970’ten sonra hız kazanmış, güneş enerjisi sistemleri teknolojik olarak ilerleme ve maliyet bakımından düşme göstermiştir. Güneş

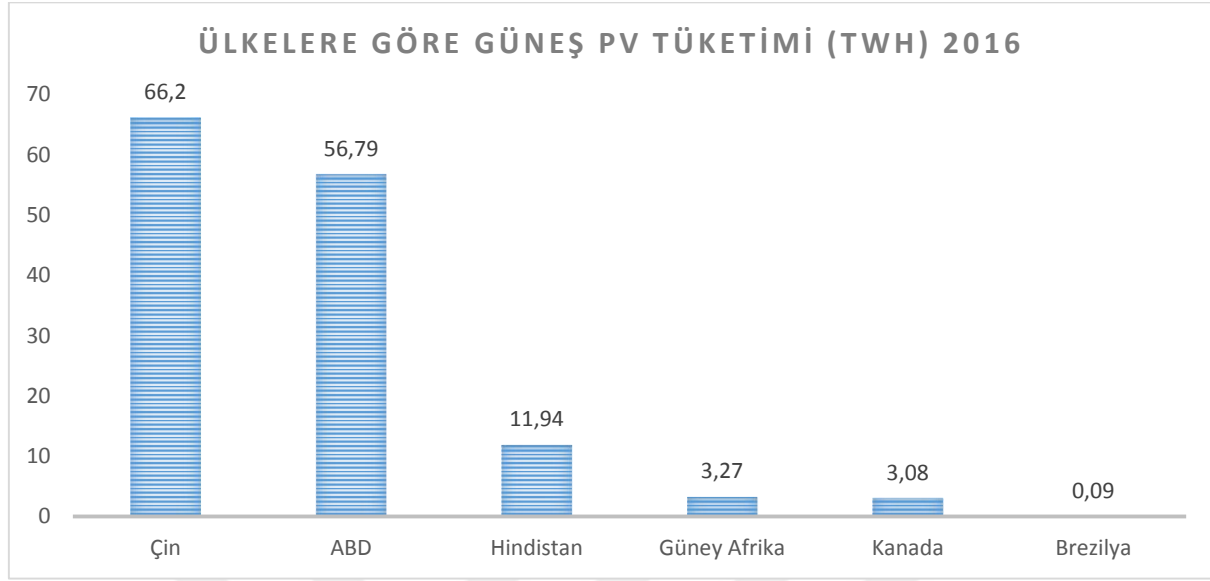
enerjisi günümüzde konut ve iş yerlerinde, ısıtma soğutma, yemek pişirme, sıcak su temin etme, ulaşım-iletişim araçlarında ve elektrik üretiminde kontrollü olarak kullanılmaktadır.”¹²⁹

Güneş enerjisi teknolojileri iki ana gruba ayrılmaktadır: (i) Isıl güneş teknolojileri; bu sistemlerde ilk olarak güneş enerjisinden ısı sağlanır. Elde edilen ısı doğrudan kullanılabilen gibi elektrik üretiminde de kullanılabilir. (ii) Photo Voltaik paneller kısa adı PV paneller olarak da bilinen güneş pilleri kullanılmaktadır. Fotovoltaik piller yarı iletken malzemelerdir; güneş ışığını doğrudan elektriğe çevirirler. “Fotovoltaik pillerinin yüzeyleri kare, dikdörtgen ve daire şeklinde biçimlendirilen güneş pillerinin alanları genellikle 100 cm² civarında, kalınlıkları ise 0,2-0,4 mm arasındadır. Güneş pilleri fotovoltaik ilkeye dayalı olarak çalışırlar, yani üzerlerine ışık düştüğünde uçlarında elektrik gerilimi oluşur. Pilin verdiği elektrik enerjisinin kaynağı, yüzeyine gelen güneş enerjisidir. Güneş enerjisi, güneş pilinin yapısına bağlı olarak %5 ile %20 arasında bir verimle elektrik enerjisine çevrilebilir. Güç çıkışını artırmak amacıyla çok sayıda güneş pili birbirine paralel ya da seri bağlanarak bir yüzey üzerine monte edilir, bu yapıya güneş pili modülü veya fotovoltaik modül adı verilir. Güç talebine bağlı olarak modüller birbirlerine seri ya da paralel bağlanarak birkaç Watt’tan MegaWatt’lara kadar sistem oluşturulabilir.”¹³⁰

¹²⁹ Kamil B. VARINCA ve M. Talha GÖNÜLLÜ, “Türkiye’de Güneş Enerjisi Potansiyeli ve Bu Potansiyelin Kullanım Derecesi, Yöntemi ve Yaygınlığı Üzerine Bir Araştırma”, 21-23 Haziran 2006, <http://www.solar-academy.com/menus/Turkiye-de-Gunes-Enerjisi-Potansiyeli-ve-Kullanimi.021859.pdf> (26.07.2019)

¹³⁰ Güneş Enerjisi, Elektrik Mühendisleri Odası (EMO), Antalya Şubesi, Nisan, 2009, (26.07.2019). http://www.emo.org.tr/ekler/310c83941df97d6_ek.pdf?dergi=580

Grafik: 5. da 2016 Yılında Ükelere Göre Toplam Güneş Fotovoltaik (PV) Enerji Tüketimi Verilmiştir.

Kaynakça: BP Statistical Review of World Energy, <http://vaclavsmil.com/2016/12/14/energy-transitions-global-and-national-perspectives-second-expanded-and-updated-edition/>

2016 yılı dünya genelinde tüketilen PV güneş enerjisi bölgelere göre bakıldığında toplam 333,08 TWh fotovoltaik güneş enerjisi tüketilmiştir. Bunun, Orta doğu 2,46 TWh, Afrika 4,71 TWh, Güney ve Merkez Amerika 5,15 TWh, Asya pasifik 146 TWh ve Avrupa ve Avrasya 60,29 TWh'ını oluşturmaktadır. Grafik... da açıkça görüleceği gibi PV güneş enerji tüketiminde, başta gelen üç ülke Çin, ABD ve Hindistan'dır. Bu üç ülke dünya genelinde tüketilen PV güneş enerjisinin Üçte birinden fazlasını oluşturmaktadır.¹³¹

Güneş enerjisi yenilenebilir enerji kaynakları arasında gelecekte, enerji talebini karşılayabilme kapasitesine sahip görülen en bol enerji kaynağıdır. Dünya yüzeyine bir saatte çarpan güneş enerjisinin miktarı, yıllık olarak tüm insanlar tarafından harcanan enerjiye eşittir.¹³²Bu nedenle, güneş enerjisine dünya genelinde her geçen gün ilgi ve alaka gittikçe artmaktadır. Güneş enerjisi sürdürülebilir enerji kaynağı oluşturmasının yanı sıra ekonomik kalkınmayı da beraberinde getirmektedir. Özellikle kırsal alanlarda elektrik şebekelerinde uzak yerleşim alanlarında hem insanların yaşam kalitelerini artırmakta, hem de insanlara ek istihdam alanları oluşturmaktadır. Dolayısıyla güneş enerjisi günümüzde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için çok büyük bir öneme sahiptir.

¹³¹ Hannah RITCHIE, Max ROSER, "Global Renewable Energy Consumption Over The Long-Run", <https://ourworldindata.org/renewable-energy>, (21.08.19)

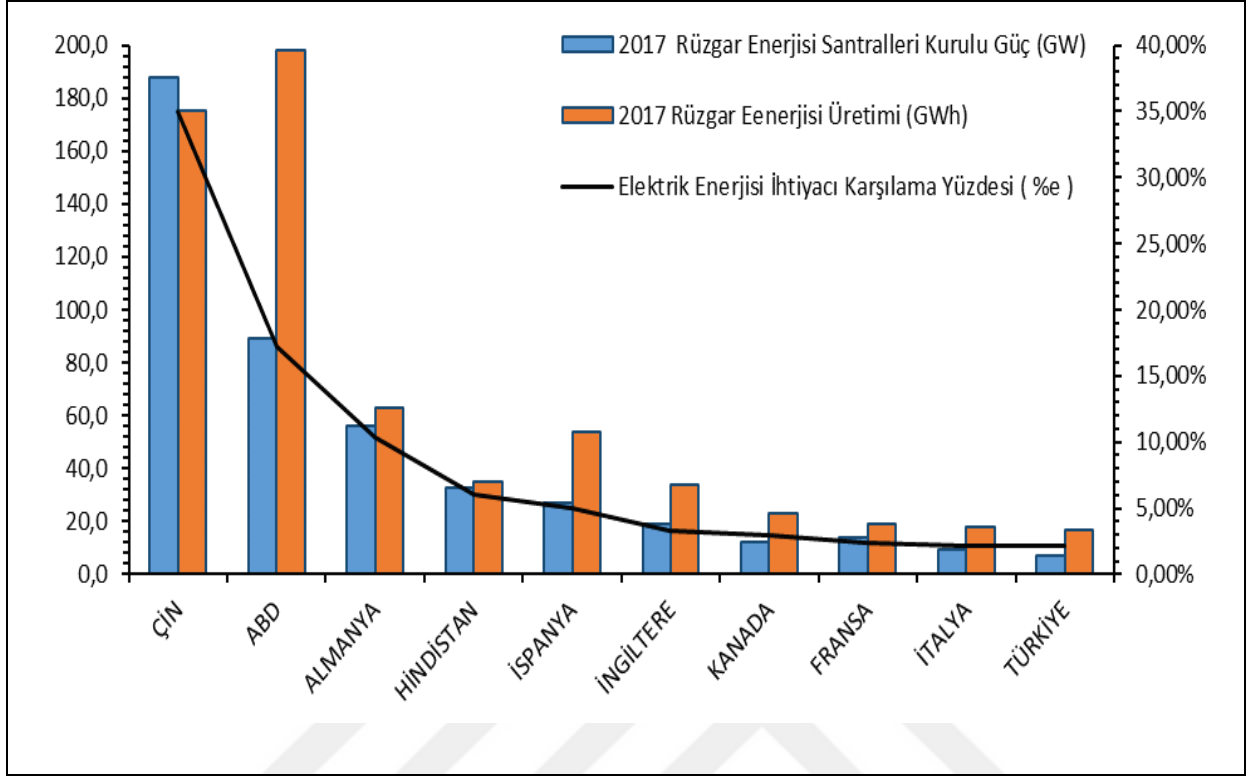
¹³² Abbas MARDANI, "An Overview of Afghanistan's Trends Toward Renewable and Sustainable Energies", https://www.researchgate.net/publication/311326506_An_overview_of_Afghanistan's_trends_toward_renewable_and_sustainable_energies, makale, pdf, kasım, 2016, s. 9.

1.1.4. Rüzgar Enerjisi

Rüzgar enerjisi fosil yakıtlara alternatif olan yenilenebilir ve emisyon içermeyen enerji kaynaklarından biridir. 1980'den sonra pek çok rüzgar türbininin inşa edilmesiyle modern rüzgar enerjisi endüstrisi başlamış ve 1990'lardan bu yana hızla büyüyen yenilenebilir enerji teknolojisi haline gelmiştir. 2006'da rüzgar türbinleri, küresel elektrik tedarikinin yalnızca %1'inden az bir kısmını oluştururken, son yıllarda dünya genelinde 83 ülke tarafından rüzgar enerjisi ekonomik olarak kullanılıyor ve enerji üretimi 2010 yılında toplam küresel elektrik kullanımının %2,5'inden fazlasını oluşturmaktadır.¹³³Rüzgar türbinleri, kurulumunda enerji talebi ve türbin sayısına göre, büyük ve küçük arazilerde kurulabilmektedir. Ayrıca, ticarileşme nedeniyle diğer yenilenebilir kaynaklardan çok daha iyi bir şekilde geliştirilmiştir. Dünyadaki toplam rüzgar enerji santrallerinin kuru güç miktarı 539 Gigawatt-Saat (GWh)'dir belirli ülkelerin 2017 yılına ait rüzgar enerjisi santralleri kuru gücü ve elektrik enerjisi üretim miktarları grafik 5'te belirtilmiştir.

¹³³ R.ROSTAMİ, "RenewableandSustainableEnergyReviews", November, 2016, (29.07.19).
https://www.researchgate.net/publication/311326506_An_overview_of_Afghanistan's_trends_toward_renewable_and_sustainable_energies.

Grafik: 6. “Dünya Geneli Ülkelerin Rüzgar Enerjisi Kurulu Güç Kapasiteleri ve Elektrik Enerjisi Üretimi (2017)

Kaynakça: World Energy Council (2016), “World Energy Resources,” <https://www.worldenergy.org/>

Çin, 188 GW rüzgar enerjisi santralleri kurulu gücü ile, 2017 yılında global rüzgar enerjisi kapasitesi bakımından liderliği üstlenmiş bulunmaktadır. Buna ek olarak Çin 175 GWh rüzgar enerjisi elektrik üretimi hesaplanmış olup, bu üretim miktarının yüzde 35 oranı ile elektrik enerjisi ihtiyacını karşılamaktadır. Yaklaşık olarak %89 GW kurulu gücü ile ikinci sırada ise ABD yer almaktadır.”¹³⁴

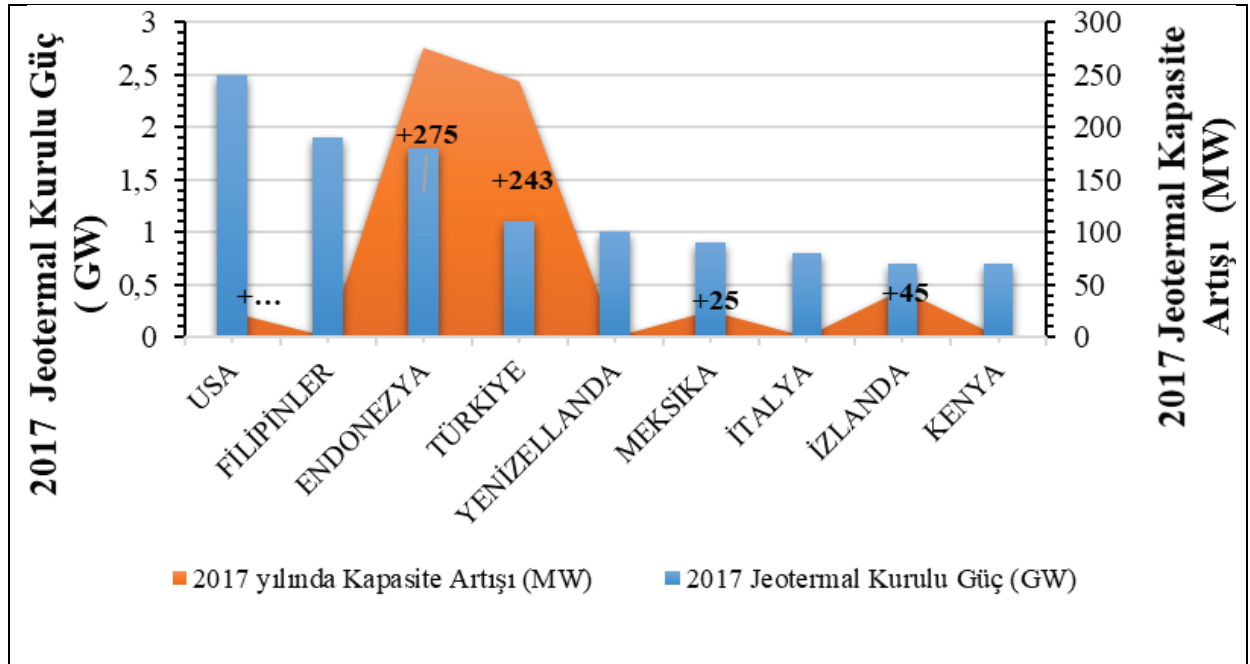
1.1.5. Jeotermal Enerjisi

Jeotermal enerjisi, yeraltında birikmiş sıcak su, buhar ve gazlardan oluşan temiz ve yenilenebilir enerji şeklidir. “Bu enerji formu olan ısı, sıcak bölgelerden yeryüzüne aktarımı ve dağılımıyla elektrik enerjisi üretimi, konutların ısıtılması, zemin ısıtma ile kaldırımlarda toplanan karların eritilmesi, ziraat, termal turizm, seracılık, gibi endüstriyel ve günlük yaşam

¹³⁴ Ali KOÇ, Hüseyin YAĞLI, Yıldız KOÇ, İrem UĞURLU, “Dünyada ve Türkiye’de Enerji Görünümünün Genel Değerlendirilmesi”, Mühendis ve Makine, Derleme Makale, Cilt.59 Sayı 692 s.86-114,2018, s. 107

alanlarında birçok uygulama çeşidi bulunmaktadır. Dünya geneli toplam jeotermal enerji üretimi 13536,1 MW'dır."¹³⁵Ülkeler jeotermal enerji kurulu gücü karşılaştırılması Grafik 6'da ifade edilmiştir. Jeotermal enerji kurulu gücü yüksek olan ülkelerde ilk üç sıralamasında ABD, Filipinler, Endonezya sırasıyla gelmektedir. Bu sıralamaya takiben Türkiye, Yeni Zelanda, Meksika, İtalya ve İzlanda olarak devam etmektedir.

Grafik: "7. Dünya Geneli Toplam Jeotermal Enerji Kurulu Gücü ve Kapasite Artışı (2017)

Kaynakça: World Energy Council (2016), "World Energy Resources", <https://www.worldenergy.org/>

Son on yıl içerisinde, dünya jeotermal üretim kapasitesine bakıldığında ekonomik büyüme oranı ile eşdeğer araştırma yapıldığında yaklaşık olarak yılda %3 ile %4 oranında artış göstermektedir. Grafik 6'da görüldüğü gibi son bir yıl içerisinde kapasite artışı sağlayan ülkeler ise sırasıyla; Endonezya (+275 MW), Türkiye (+243 MW), İzlanda (+45 MW), Meksika (+25 MW) ve ABD (+24 MW) civarında gerçekleşmiştir.

¹³⁵ Ali KOÇ, Hüseyin YAĞLI, Yıldız KOÇ, İrem UĞURLU, "Dünyada ve Türkiye'de Enerji Görünümünün Genel Değerlendirilmesi", Mühendis ve Makine, Derleme Makale, Cilt.59 Sayı 692 s.86-114,2018, s. 102

1.1.6. Biyogaz Enerjisi

Biyogaz enerjisi, tarım ormancılık ve belediye atıkları ve artıklarında ve ayrıca şeker, tahıl ve bitkisel yağ gibi mahsullerden üretilmektedir. “Dünyada biyogaz üretim ve kullanımı giderek gelişmektedir. Hayvan gübrelerinden elde edilen biyogaz tesis oranları dikkate alınırsa Dünya’daki tesislerin; %80’i Çin’de %10’u Hindistan’da, Nepal ve Tayland’da bulunmaktadır. Avrupa’nın hayvan gübresi ile elde ettiği biyogaza ve tesis sayısına bakılacak olursa bu noktada Almanya 2200 tesis ile en fazla üretim yapan ülke konumundadır.”¹³⁶Bu yakıtlar toplumun tüm kesimlerinde, elektrik üretiminde, ulaştırma, ısıtma, soğutma ve endüstriyel işlemler için kullanılabilir. Dünya genelinde geleneksel yakıtlar dahil 2016 yılında 9572,24 TWh biyoyakıt üretilmiştir.¹³⁷Bu oranın bölgelere göre dağılımı grafik... da verilmiştir.

Tablo: 10. 2016 Yılı Bölgelere göre Biyoenerji Üretimi (TWh)

Orta Asya	0,53 TWh
Afrika	4,69 TWh
Asya Pasifik	1059,47 TWh
Avrupa ve Avrasya	1602,25 TWh
Güney ve Orta Amerika	2602,57 TWh
Kuzey Amerika	4302,72 TWh

Kaynakça: Our World in Data Bioenergy, <https://ourworldindata.org/renewable-energy>, (21.08.19)

¹³⁶ Biogaz, “Dünyada Biyogaz Üretimi ve Kullanımı”, <http://biyogazlar.blogspot.com/2010/06/dunyada-biyogaz-uretimi-ve-kullanm.html#more>, (21.08.19)

¹³⁷ Hannah RITCHIE, Max ROSER, “ Global Renewable Energy Consumption Over The Long-Run”, <https://ourworldindata.org/renewable-energy>, (21.08.19)

1.2. Yenilenmeyen Enerji Kaynakları

Yenilenemeyen enerji kaynakları, dünya enerji kaynakları içinde birincil enerji olarak önemli paya sahiptir. Yenilenmeyen enerji(fosil) kaynaklar olarak da bilinmektedir. Petrol, Doğalgaz ve Kömür bunların çeşitleridir. Fosil yakıtlar en çok termik santrallerde elektrik enerjisi üretmek için kullanılmaktadır. İEA verilerine göre, fosil yakıtlar dünya enerji ihtiyacının %80'den fazlasını karşılamaktadır. Bunun %38'i Petrol'den, %25 Doğalgaz ve tahmini olarak %24'dü de, kömürden sağlanmaktadır.¹³⁸

1.2.1. Petrol

Petrol, 19.nci asrın sonu ile 20.nci yüzyılın devamınca enerji kaynakların içinde birinci sırada yer almış ve içinde bulunduğumuz 21.nci yüzyılda da, birinciliğini devam ettirmektedir. Denilebilir ki, dünya bugün eğer teknik sahada korkunç ilerleme kaydetmiş ise bu ilerlemeyi Petrole borçludur. Petrol, insan hayatının her safhasında ve her derecesinde tesirini, hem de ezici surette ortaya koymuş bir hammaddedir. Son bir asırdır bu hammadde etrafında cereyan eden mücadeleler bu hususu teyit etmektedir.¹³⁹2017 yılı, “dünya ispatlanmış petrol rezervi 1696,6 milyar varil olarak tespit edilmiştir. Petrol rezervinin 807,7 milyar varili (%47,6) Orta Doğu ülkelerinde, 330,1 milyar varili (%19,5) Güney ve Orta Amerika ülkelerinde, 226,1 milyar varili Kuzey Amerika ülkelerinde (%13,3) bulunmaktadır. 2017 yılında dünya petrol üretimi 97,4 milyon varil/güne ulaşmıştır. Birincil enerji kaynakları arasında stratejik konuma sahip olan ham petrol 2017 yılı itibarıyla dünya enerji talebinin %33,7'sini karşılamıştır.”¹⁴⁰

¹³⁸ Kamil USLU, Füsün ÇELEBİ, Kezban Talak EYÜBOĞLU, “Ortadoğu Ülkelerinin Enerji Kaynakları ve Bu Kaynaklardan Elde Edilen Gelirin Kamu Harcamaları İçindeki Yapısı”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İ.İ.B.F.) Dergisi, Cilt 22, Sayı 1, 2007, s. 106

¹³⁹ Raif KARADAĞ, “Petrol Fırtınası”, Truva Yayınları, 8. Baskı, Ağustos 2015, s. 9

¹⁴⁰ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “Petrol”, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Petrol>, (17.08.19)

Tablo: “11. Bazı Ülkelerin Kanıtlanmış Petrol Rezervleri

Ülke	Miktar (Milyar varil)	Dünya Toplamındaki Payı (%)
Venezuela	300,9	17,7
Suudi Arabistan	266,6	15,7
Kanada	172,2	10,1
İran	157,8	9,3
Irak	143,1	8,4
Rusya	102,4	6,0
Kuveyt	101,5	6,0
Birleşik Arap Emirlikleri	97,8	5,8
ABD	55,0	3,2
Libya	48,4	2,8
Nijerya	37,1	2,2
Kazakistan	30,0	1,8
Diğer	185,2	11
Dünya Toplamı	1698	100%

Kaynak: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı,

https://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FEnerji%20ve%20Tabii%20Kaynaklar%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%C3%BC%2FSayi_15.pdf (18.08.19)

Dünya genelinde kanıtlanmış petrol rezervleri sıralandığında, 300 milyar varil petrol rezervi ile birinci olarak Venezuela gelmektedir. Venezuela’dan sonra en çok Petrol rezervine sahip olan ülke Suudi Arabistan’dır. Tablo 11’de görüldüğü gibi bu iki ülkeyi takip eden ülkeler ise, Kanada, İran, Irak ve Rusya’dır. Bu altı ülke dünya genelinde kanıtlanmış petrol rezervlerinin yaklaşık olarak %70’ini teşkil etmektedir.¹⁴¹

¹⁴¹ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “Dünya ve Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü”, Strateji Geliştirme Başkanlığı, 01 Ocak, 2017, s.9.

Tablo: 12. 2018’de en Büyük 10 Petrol Üreticisinin Dünya Üretimindeki Payı

Ülke	Milyon varil/Gün	Dünya Toplamındaki Payı(%)
ABD	17,87	18
Suudi Arabistan	12,42	12
Rusya	11,40	11
Kanada	5,27	5
Çin	4,82	5
Irak	4,62	5
İran	4,47	4
Birleşik Arap Emirlikleri	3,79	4
Brezilya	3,43	3
Kuveyt	2,87	3
Toplam	70,96	70%

Kaynakça: U.S. Energy Information Administration (EIA),
<https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=709&t=6>, (18.08.19)

2018 yılı petrol üretim değerlerinde ABD, Suudi Arabistan ve Rusya başı çeken ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo 12’de görüldüğü gibi, bu üç ülkeyi Takip eden diğer 7 ülke ile birliktedünya petrol üretiminin %70’ini oluşturmaktadır. Bölge bazında petrol tüketim değerleri tablo 13’te verilmiştir.

Tablo: 13. “Bölgelere Göre 2015 Yılı Petrol Tüketimi

BÖLGE	Miktar (Milyon ton)	Dünya Toplamındaki payı (%)
Asya Pasifik	1501	34,7
Kuzey Amerika	1036	23,9
Avrupa ve Avrasya	862	19,9
Ortadoğu	426	9,8
Güney ve Orta Amerika	323	7,5
Afrika	183	4,2
Dünya Toplamı	4331	100%

Kaynakça: Kaynak: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı,”

https://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FEnerji%20ve%20Tabii%20Kaynaklar%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%C3%BC%2FSayi_15.pdf (18.08.19)

Petrol Tüketimine, bölgelere göre bakıldığında en yüksek tüketimiyle Asya Pasifik, Kuzey Amerika, Avrupa ve Avrasya başta gelmektedir. ABD Enerji Bilgi Yönetimi verilerine göre 2016 yılında, en çok petrol tüketen ülkeler ise, ABD, Çin ve Hindistan’dır. 19,69 milyon varil tüketimi ile ABD ilk sırada yer almaktadır. Çin 12,79 milyon ton ve Hindistan 4,44 milyon ton tüketimi ile üçüncü sırada yerini almaktadır. Bu üç ülkenin dünya tüketimindeki payı ise %38’dir.¹⁴²

1.2.2. Doğal Gaz

“Bir petrol türevidir olan doğalgaz: yanıcı, havadan hafif, renksiz ve kokusuz bir gazdır. Başta metan (CH₄) ve etan (C₂H₆) olmak üzere çeşitli hidrokarbonlardan oluşur. Yer altında, genellikle petrol ile birlikte veya gaz rezervuarlarında bulunur. Kaynağından çıkarıldığı haliyle herhangi bir işlemle geçirilmeksizin kullanılabilen doğal gaz, boru hatları ile veya sıvılaştırılarak tankerlerle taşınır. Doğalgaz, kullanım miktarı ve yoğunluğu bakımından petrolden sonra ikinci sırada gelmektedir. Petrol daha çok ulaşım ve taşıma sektörü tarafından talep edilirken, doğal gaz sanayide; fabrikalarda ve evlerde, pişirme ve ısıtma amaçlı daha çok kullanılmaktadır. Dünya doğalgaz rezervlerinin 2015 yılı sonu itibarıyla 186,9 trilyon

¹⁴² U.S. Energy Information Administration, <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=709&t=6>, (18.08.19)

metreküptür. Bu rezervin 79,1 trilyon metreküpü (%40,9) Orta Doğu ülkelerinde, 62,2 trilyon metreküpü (%32,1) Avrupa ve Avrasya ülkelerinde, 33,1 trilyon metreküpü (%17,1) Afrika/Asya pasifik ülkelerinde bulunmaktadır.¹⁴³

Tablo: 14. Kanıtlanmış Doğal Gaz Rezervlerine En Çok Sahip Olan Ülkelerin “Doğal Gaz Rezervleri

Ülke	Miktar (Trilyon m ³)	Dünya Toplamındaki Payı (%)
İran	34,0	18,2
Rusya	32,3	17,3
Katar	24,5	13,1
Türkmenistan	17,5	9,4
ABD	10,4	5,6
Suudi Arabistan	8,3	4,5
Birleşik Arap Emirlikleri	6,1	3,3
Venezuela	5,6	3,0
Nijerya	5,1	2,7
Cezayir	4,5	2,4
Çin	3,8	2,1
Irak	3,7	2,0
Diğer	31,1	16,4
Toplam	186,9	100%

Kaynakça: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “ Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü”, Strateji Geliştirme Başkanlığı,”

https://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FEnerji%20ve%20Tabii%20Kaynaklar%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%C3%BC%2FSayi_15.pdf, (18.08.19)

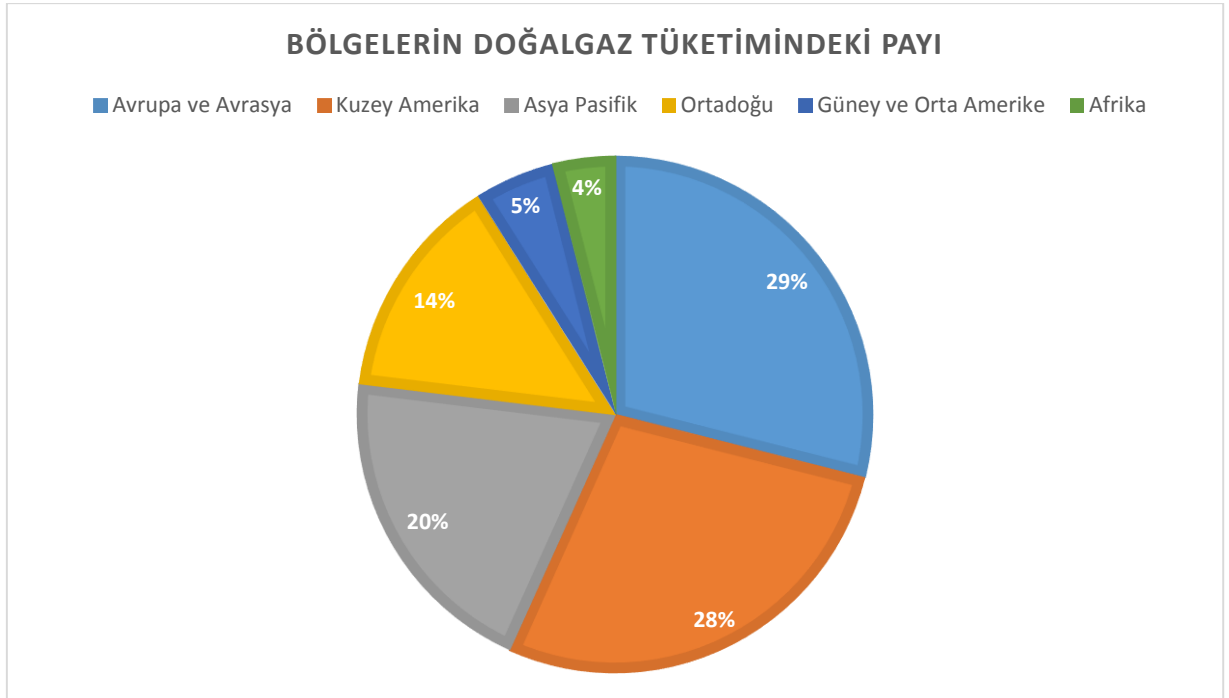
Dünya genelinde kanıtlanmış doğal gaz rezervlerine sahip olan ülkelerin başında, %18,2 Pay ile İran, %17,3 ile Rusya, %13,1 ile Katar ve %9,4 pay ile Türkmenistan

¹⁴³ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “ Doğal Gaz”, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz>, (18.08.19)

gelmektedir. Bu dört ülke dünya genelindeki Doğal Gaz rezervlerinin yaklaşık olarak %60'ına sahiptir.

Doğal Gaz Tüketimine bakıldığında ise, dünya genelinde 2015 yılında, 3468,6 Milyar m³ doğal gaz tüketilmiştir. Bunun 1003,5 milyar metre küpü Avrupa ve Avrasya'da, 963,6'sı Kuzey Amerika'da, 701,1 metre küpü Asya Pasifikte, 490,2, Ortadoğu'da, 174,8, Güney ve Orta Amerika'da ve 135,5 metre küpü de Afrika'da tüketilmiştir. Böle bazında doğal gaz tüketim payları ise grafik 7'de gösterilmiştir.

Grafik: 8. Bölgelere Göre 2015 Yılı Doğal Gaz Tüketimindeki Payı

Kaynakça: Kaynakça: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “ Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü”, StratejiGeliştirmeBaşkanlığı,https://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FEnerji%20ve%20Tabii%20Kaynaklar%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%C3%BC%2FSayi_15.pdf, (18.08.19)

1.2.3. Kömür

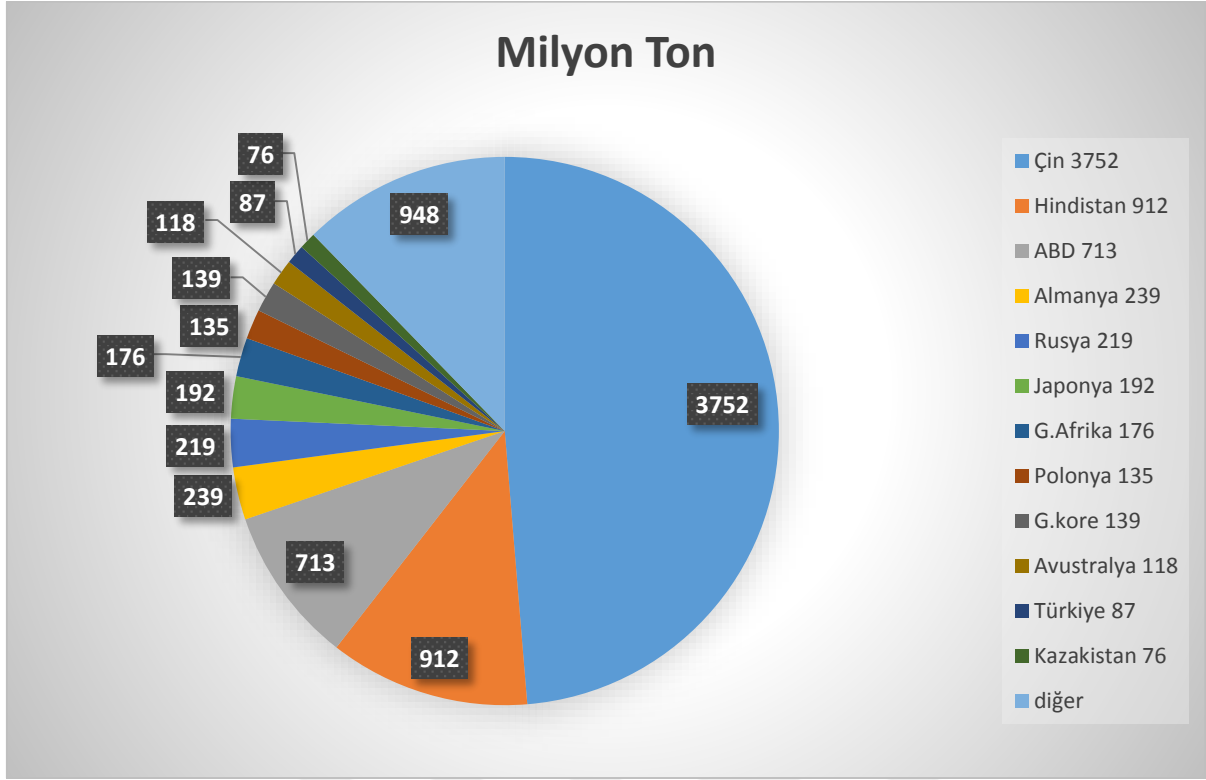
Kömür, katmanlı tortulu çökellerin arasında bulunan katı, koyu renkli, karbon ve yanıcı gazlar bakımından zengin kayadır. Kömür kullanımıyla önemli bir enerji kaynağıdır. Kömür, dünya genelinde kullanılan enerjinin üçte birini sağlamakta olup, elektrik üretiminin %38'ini oluşturmaktadır. Kömür aynı zamanda demir ve çelik gibi endüstrilerde çok önemli bir rol oynamaktadır.¹⁴⁴

Kömür, önemli bir enerji kaynağı olup, önümüzdeki yıllarda da stratejik önemini koruyacaktır. “Dünya kömür rezerv bilgisine göre yaklaşık 892 milyar ton kesinleşmiş kömür rezervi bulunmakta olup, rezervin %57,1'ine karşılık gelen 509 milyar ton kömür ABD, Rusya ve Çin'de bulunmaktadır. Dünya kömür üretimi incelendiğinde; 2015 yılında toplam 7,9 milyar ton üretim gerçekleşmiş olup, bu üretimin %47,7'sine denk gelen 3,7 milyar ton üretimi Çin tek başına yapmış ve bu ülkeyi sırasıyla ABD, Hindistan ve Avustralya takip etmiştir.”¹⁴⁵ Dünya kömür tüketimine bakıldığında ise, grafik 8'de görüldüğü üzere, 2015 yılı dünya kömür tüketiminin yaklaşık olarak yarısı Çin tarafından gerçekleştirilmiştir. Çin'den sonraki sıralama; Hindistan (%10,2), ABD (%9,6), Almanya (%3,1), Rusya (%3) şeklindedir.

¹⁴⁴International Energy Agency (IEA), “CoalInformation 2018 Overview”, <https://webstore.iea.org/market-report-series-coal-2018%20>, (18.08.19)

¹⁴⁵ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “Dünya ve Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü”, Strateji Geliştirme Başkanlığı, 01 Ocak, 2017, s. 11.

Grafik: 9. Ülkelere Göre 2015 Yılı Kömür Tüketimleri

Kaynakça: Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, “Kömür (Linyit) Sektör Raporu”, 2017, Verilerinden Derlenmiştir.

Çin kömür tüketiminde, 2000 yılı sonrasında itibaren önemli derecede artış gerçekleştirmiştir. Ancak yıllık artış oranları giderek azalmaktadır. 2001-2006 arasında %14,5 ve 2006-2011 arasında %5,6 olan ortalama yıllık tüketim artış oranı 2011-2014 yılları arasında %1,2 düzeylerine kadar gerilemiştir. 2015 yılında ise bir önceki yıla göre %3,4 oranında bir düşüş söz konusudur. Çin’deki tüketim artışının önümüzdeki yıllarda daha da gerileyeceğine ilişkin ciddi göstergeler bulunmaktadır.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, “Kömür (Linyit) Sektör Raporu”, 2017, s. 12, http://www.tki.gov.tr/depo/file/2017%20K%C3%B6m%C3%BCr%20Sekt%C3%B6r%20Raporu_21_02_19.pdf, (19.08.19)

2. AFGANİSTAN'IN SU POTANSİYELLERİ

Afganistan dağlarla çevrili bir ülke olduğundan su kaynakları ve potansiyeli bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Afganistan'da 130 küçük ve büyük nehir bulunmaktadır. Buda şu anlama gelmektedir; ülkenin her vilayetinden en az üç nehir geçmektedir. Afganistan'ın su kaynakları beş ana havzadan oluşmaktadır. Amu Darya Havzası: 22 nehirden teşkil olmuştur. Daryayı Kabul Havzası: 34 küçük ve büyük nehirlerden oluşmaktadır. Helmand Nehri Havzası: 40 küçük ve büyük nehirden oluşmaktadır. Daryayı Shamal Hazası: 10 ve Batı Nehir Havzası: 10 küçük ve büyük nehirlerden oluşmaktadır. Afganistan'ın su kaynaklarının %80'nini kar ve buzullar teşkil etmektedir. Akarsu kaynaklarının potansiyeli ise yıllık raporlara göre, 75 milyar m³ olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁷

2.1.1. Amu Nehri Su Havzası

Amu Nehri: Deryayı Penj ve Amu nehri: Afganistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan Sınırları boyunca uzanmaktadır. Amu nehri Afganistan Pamir dağlarından Ural denizine kadar uzanan Orta Asya'daki en uzun nehirdir. Amu derya akarsu havzasının Afganistan topraklarında 91,5 kilometre akmaktadır. Bu nehrin ülkeye yıllık su katkısı ise, 22 milyar M³'dir.

2.1.2. Kabul Nehri Su Havzası

Daryayı Kabul(Kabil nehri): Kabil nehrinin yüz ölçümü yan kuruluşlarıyla birlikte toplam 77,7 km²'dir. Bu nehirden tarım ve sulamada kullanılmasının yanı sıra, endüstri ve enerji alanlarında da kullanılmaktadır. Kabil nehri üzerinde birçok küçük ve orta büyüklükte barajlar kurulmuştur. Bunlar, Mahi Per Barajı, Naghlu, Surubi, Jebal El- Seraj, Çek vardak barajlarıdır. Bu barajlardan elde edilen elektrik enerjisi ise yıllık yaklaşık 190,360 MW'tır.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Abdul Basir TURKMEN, "Uluslararası Güvenlikte Suyun Önemi ve Afganistan Analizi", (T.C. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek lisans tezi), Tekirdağ, 2019, s. 32-40.

¹⁴⁸ Abdul Basir TURKMEN, "Uluslararası Güvenlikte Suyun Önemi ve Afganistan Analizi", (T.C. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek lisans tezi), Tekirdağ, 2019, s. 32-40.

Diğer su havzalarından da küçük ve orta büyüklükte barajlar kurularak küçük hidro enerji elde edilmektedir.¹⁴⁹

Afganistan’da büyük ölçekli barajlar bulunmamaktadır. Bunun sebebi ise, hidro elektrik barajlara yapılacak olan yatırımın finansmanı yerli kaynaklarla mümkün olmadığıdır. Diğer yönden Afganistan’daki halen devam eden çatışmalı bir hayat; hidroelektrik santralleri yapılmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun için daha küçük çaplı barajlardan hidroelektrik elde edilmektedir.

Tablo: 15. Afganistan’ın Beş Su Havzası

Nehrin Adı	Kapladığı Alan (km ²)	Su Potansiyelleri Milyar (m ³)	Başlangıç Ülke	Geçtiği Ülke
Amu Nehri Havzası	91,5	22	Afganistan-Tacikistan	Özbekistan-Türkmenistan
Shemal Nehri Havzası	71,7	1,88	Afganistan	Afganistan
Helmend Nehri Havası	2649	9,30	Afganistan	İran
Batı Nehri Havzası	28,4	3,06	Afganistan	İran – Türkmenistan
Kabil Nehri Havzası	77,7	20,78	Afganistan	Pakistan
Toplam	2968,3	57		

Kaynakça: Pupil KERİM, <http://howd.org/pdf/Daryaa.pdf> (15.10.2019).

Tablo 15’te gördüğümüz beş su havzası 33 büyük Nehrin birleşiminden oluşmaktadır. Bu beş su havzasından sadece bir tanesi Afganistan’ın sınırları içerisinde tükenmektedir. Diğerleri hep komşu ülkelere geçip gitmektedir.

¹⁴⁹ Kerim PUPPEL, “ Afganistan Nehirleri”, Makale 04.03.2016, <http://howd.org/pdf/Daryaa.pdf>, (15.10.19)

3. AFGANİSTAN'DA POTANSİYEL ENERJİ KAYNAKLARI

3.1. Yenilenebilir Enerjinin Kullanımının Durumu ve Potansiyeli

Afganistan'ın yenilenebilir enerji kaynakları, Hidroelektrik, güneş, ve rüzgar kaynaklarıdır. Bu kaynaklar, büyük veya küçük ölçekte genişleme kat edilmesi için önemli derecede potansiyel sunmaktadır. Jeotermal kaynakları da, kapsamlı bir şekilde araştırılmamış olmasına rağmen, bazı potansiyeller sunmaktadır. Biokütle, özellikle tarımsal atıklar şeklinde de bol miktarda bulunur. Şimdi doğrudan ısıtma ve pişirme için kullanılmasına rağmen, elektrik üretmek içinde kullanılabilir.

Afganistan elektrik üretimi için önemli miktarda yenilenebilir enerji kaynaklarına sahiptir. Bunlardan Hidroelektrik orta ve büyük barajlardan 23000 MW enerji potansiyeline, 600 MW'lık mikro hidroelektrik potansiyeline sahiptir. Ülkenin rüzgar enerjisi potansiyeli, 158,5 MW'tır. Güneş enerjisi bir yılda 300 güneşli gün, 6,5 kWh / m² güneş radyasyonu ortalamasına sahiptir. Biokütle enerjisi ise, Afganistan'ın enerji ihtiyacının %85'inden fazlası, esas olarak odun ve gübre olan geleneksel biokütle tarafından karşılanmakta olup, hayvansal atık ve tarımsal atıklar dahil 4000 MW'lık enerji potansiyeline sahiptir. Afganistan'da düşük ve orta dereceli jeotermal kaynaklarının olduğu belirtilmekte olup, enerji kapasitesi ise, 3500 MW olarak tahmin edilmektedir.¹⁵⁰

Dolayısıyla yenilenebilir enerji kaynakları açısından oldukça zengin bir ülke olan Afganistan, hem ekonomik hem de finansal açıdan uygun maliyetlerle gelecekteki enerji açığının hafifletilmesinde yardımcı olabilecek çok sayıda yenilenebilir enerji kaynağına

¹⁵⁰ ICE, Inter Ministerial commission for energy, <https://www.sites.google.com/site/iceafghanistan/renewable-energy>, (21.08.19)

sahiptir. Ayrıca, güneş, rüzgar, hidrolik, jeotermal ve biyogaz gibi alternatif enerji kaynakları kullanımına uygun ve yeterli arazilere de sahiptir.¹⁵¹

3.1.1. Hidroelektrik Enerjisi

Afganistan’da yenilenebilir enerji kaynakları arasında, şebeke sistemine bağlı üretimi yapılan tek enerji hidroelektriktir.¹⁵² Ancak “bazı yerleşim alanlarının elektrik ihtiyacının karşılanabilmesi için fotovoltaik güneş panelleri kurularak bireysel kullanımlara yönelik birkaç yerel elektrik üretim uygulamaları yapılmıştır. Diğer taraftan, tüm elektrik şebekelerinin birbirine bağlanması 2032 yılına kadar öngörülmektedir.”¹⁵³ Afganistan, uygun coğrafi konumuyla yenilenebilir enerji kaynakları bakımından zengin bir ülke olmasına rağmen, kendi elektrik talebini karşılayamamaktadır. “Şu anda elektrik talebinin büyük bir kısmını komşu ülkelerinden ithal ederek ve diğer kısmını da hidroelektrik santralleri, termik santraller ve dizel jeneratörleri gibi elektrik üretimini kurarak mevcut elektrik talebini karşılamaktadır.”¹⁵⁴

Afganistan’da hidroelektrik santralleri 1950’den sonra inşa edilmeye başlanmıştır. 1970’lerin ortalarına kadar Surobi, Naghlu, Mahiper Kabul ve Kajaki Helmand hidroelektrik santralleri inşa edilmiştir. 2002 yılı itibariyle faaliyete geçen diğer hidroelektrik tesisleri Puli Khumri, Nangarhar eyaletinde Darunta, Dahla Kandahar ilinde ve biri de Mezar-ı Şerif’te kurulmuştur.¹⁵⁵

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programına göre, “ülke çapında son 10 yıl içinde yaklaşık 240 adet mikro hidroelektrik santralleri inşa edilmiştir. Afganistan’ın Kırsal Rehabilitasyon ve Kalkınma Bakanlığı ve Enerji ve Su Bakanlığı tarafından gelen raporlara göre, yaklaşık 300MW’lık kurulu ve 6 MW’tan daha fazlası yapım aşamasında olmak üzere ülke çapında mikro/mini hidroelektrik santrallerinden elektrik üretilmektedir.”

¹⁵¹Afganistan Renewable Energy Development IssuesandOptions, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30270/Afganistan-Renewable-Energy-Development-Issues-and-Options.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (7.07.19)

¹⁵² Abdul Maroof SHIRZAD, İsmail TARHAN, “Afganistan’ın Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Teorik Potansiyelleri ve Kullanım Kapasiteleri”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019:5,1, 157-186.

¹⁵³Ahmad Murtaza ERSHAD, “InstitutionalandPolicyAssessment of RenewableEnergySector in Afghanistan”, 15,January, 2017. <http://downloads.hindawi.com/journals/jre/2017/5723152.pdf>.

¹⁵⁴ SHIRZAD, TARHAN, a.g.e. S. 164.

¹⁵⁵Raheleh ROSTAMİ, “An Overview of Afghanistan’sTrendsTowardRenewableandSustainableEnergies”, November 2016, s. 9.

Tablo: 16. “Afgansitan’daki Mevcut Kurulan Hidroelektrik Santrallerinin Bölgelere Dağılımı

No	Adı	Bölge	Kapasite(MW)	%	İşletmeye alma/Rehabilitasyon tarihi
1	Naghlu	Kabul	100	33,82	1967/2013
2	Mahiper	Kabul	66	22,32	1957/
3	Surobi	Kabul	22	7,44	1967/
4	Darunta	Kabul	11,5	3,89	1964/2012
5	Kajaki (I & III)	Helmand	33	11,16	1975/
6	Herat	Selma dam	42	14,20	/2016
7	Polikhumri	Polikhumri II dam	8,79	2,97	(1962)/(2013-2015)
8	Polikhumri	Polikhumri dam	4,12	1,39	(1950)/(2013-2015)
9	Jabul Ser.	Salang	2,5	0,85	1920/
10	Grishk	Helmand	2,4	0,81	1957/
11	Charikar	Ghorband	2,4	0,81	1973/
12	Assassab.	Kunar	0.7	0,24	1983/
13	Ghorband	Ghorband	0.3	0,10	1975/
Toplam			295,71	100,00	

Kaynak: Shirzad ve Tarhan, 2019’dan derlenmiştir.”

Tablo 15’te de görüldüğü üzere, en yüksek kapasiteye sahip olan Naghlu (100MW) ve Mahiper (66MW) Kabil hidroelektrik santralleridir. Bunu takip eden Kajaki Helmand ve Polikhumri hidroelektrik santralı ve diğerleri olmakla birlikte, ülkede toplam 295,91 MW’lık kapasiteye sahip hidroelektrik santralleri kurulmuş durumdadır.

“Afganistan’da toplam hidroelektrik potansiyelinin (geri dönüştürülebilir) 23.000 MW olduğu, Afganistan Enerji ve Su Bakanlığı raporlarında belirtilmektedir. Bunun %87’si tablo 16’da görüldüğü gibi yaklaşık (20.000 MW) Amu Darya, Daryayı Panj ve Kokcha nehirlerinde ülkenin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bir diğer yerde Kabil’in doğusunda %8 (1.900 MW) bulunuyor ve bunun yarısı Pakistan sınırına yakın olan Kunar nehri üzerindedir. Ülkenin kuzey bölgesinde de, yaklaşık 800 MW’lık hidroelektrik enerji potansiyeli (%3,5) bulunduğu belirtilmektedir. Potansiyelin %2,2’lik kısmına karşılık gelen 500 MW’lık kısmı

ise, ülkenin batı orta kısmında yer almaktadır. Bu kaynakların enerji maliyetleri ise, ortalama kWh' başına 0,045\$ ile 0,10\$ arasında bir seviyede olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁶

Tablo: 17. Afganistan'daki hidrolik potansiyelinin bölgelere göre dağılımı

NO	BÖGLE	BÜYÜK NEHİRLER	KAPASİTE(MW)	KAPASİTE(%)
1	Kabil	Kbul	408	1,75
2		Panjshir	400	1,72
3		Laghman	44	0,19
4		Kunar	1089	4,67
5	Panj-Amu	Panj	9050	38,82
6		Amu	9110	39,08
7		Kokcha	1927	8,27
8		Kunduz	50	0,21
9	Kuzey	Jawzjan	460	1,97
10		Balkh	300	1,29
11	Harirod-Murghab	Harirod	102	0,44
12		Murghab	100	0,43
13	Helmand	Helman	190	0,82
14		Farah Rod	80	0,34
			23,310	100,00

Kaynakça: Ministry of Energy and Water,” [https://mew.gov.af/en, \(13.07.19\)](https://mew.gov.af/en, (13.07.19))

3.1.2. Güneş Enerjisi

Afganistan fotovoltaik güneş pillerinin (PV) geliştirilmesi için önemli coğrafi koşullara sahiptir. “Afganistan’ın güneş enerjisi; ABD Ulusal Yenilenebilir Enerji Laboratuvarı (NREL) Tarafından 2014 yılında analiz edilmiştir. Yapılan bu çalışmalarda; Afganistan Yıllık 300 güneşlenme gününe ve ortalama günlük 5,5 kWh/m²’nin üzerinde güneş enerjisi potansiyeline sahip olduğu belirtilmektedir. öte yandan Afganistan Enerji ve Su

¹⁵⁶Afganistan Renewable Energy Development Issues and Options, 6.28.2018, [http://documents.worldbank.org/curated/en/352991530527393098/pdf/Afganistan-Renewable-Energy-Development-Issues-and-Options.pdf \(13.07.19\).](http://documents.worldbank.org/curated/en/352991530527393098/pdf/Afganistan-Renewable-Energy-Development-Issues-and-Options.pdf (13.07.19).)

Bakanlığına göre, bu ülke günde ortalama metrekare başına 6,5 kWh/m² ve 12 saat/gün küresel yatay ışınım potansiyeline sahip olduğu ve toplam yaklaşık 220.000 MW'lık güneş enerjisi potansiyeline sahip olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁷ Buna göre, güneş enerjisi geliştirildiğinde, konutlar, iş yerleri, sağlık ocakları ve diğer binalar için ısıtma, soğutma ve pişirme işlemleri için, yeterli derecede güneş enerjisi potansiyeline sahiptir.

Afganistan'da şehir merkezlerinden çok uzaklarda bulunan kasabalarda elektrik şebeke sistemi yoktur. Ancak bazı yerleşim alanlarının elektrik ihtiyaçlarının karşılanması için fotovoltaik güneş panelleri kurularak bireysel kullanımlara yönelik birçok yerel elektrik üretim uygulamaları yapılmıştır. Ülke, fotovoltaik güneş pillerinin (PV) geliştirilmesi için önemli coğrafi konum ve yeterli alana sahiptir. Genellikle, Afganistan'ın güney kısmında Kandahar ve Helmand gibi illerde ve batı kısmında Ferah, Herat, ve Nimruz gibi illerde önemli güneş enerjisi sahaları bulunmaktadır. Tablo 17'de görüldüğü üzere, şebekeden bağımsız 100kW'lık kapasiteye sahip ilk Fotovoltaik sistemi 2010 yılında Gardiz İlının Seyyid Karem İlçesinde kurulmuştur. 2013 yılında güneş enerjisinden elektrik üretmek için Fotovoltaikpanelleri ikinci sistem olarak inşa edilmiştir. Üçüncüsü ise 2014 yılında 1 MW'lık kapasite ile kullanılmaya başlanmış ve 2500 ev, iş yerleri ve devlet daireleri için elektrik sağlamıştır.¹⁵⁸

Tablo: 18. “Afganistan’da 2010 yılından 2014 yılına kadar fotovoltaik güneş panellerinden üretilen elektrik

No	Yıl	İl	Tür	Sistem	Binalar	Kapasite (kW)	%
1	2010	Gardiz	Güneş	Şebekeden bağımsız	600	100	7,4
2	2013	Takhar	Güneş	Şebekeden bağımsız	923	244	18,15
3	2014	Bamyan	Güneş	Şebekeden bağımsız	2500	1000	74,4
TOPLAM						1344	100

Kaynak: Shirzad ve Tarhan, 2019'dan derlenmiştir.”

¹⁵⁷ Abbas MARDANİ, “An Overview of Afghanistan’s Trends Toward Renewable and Sustainable Energies”, https://www.researchgate.net/publication/311326506_An_overview_of_Afghanistan's_trends_toward_renewable_and_sustainable_energies, makale, pdf, kasım, 2016, s. 10

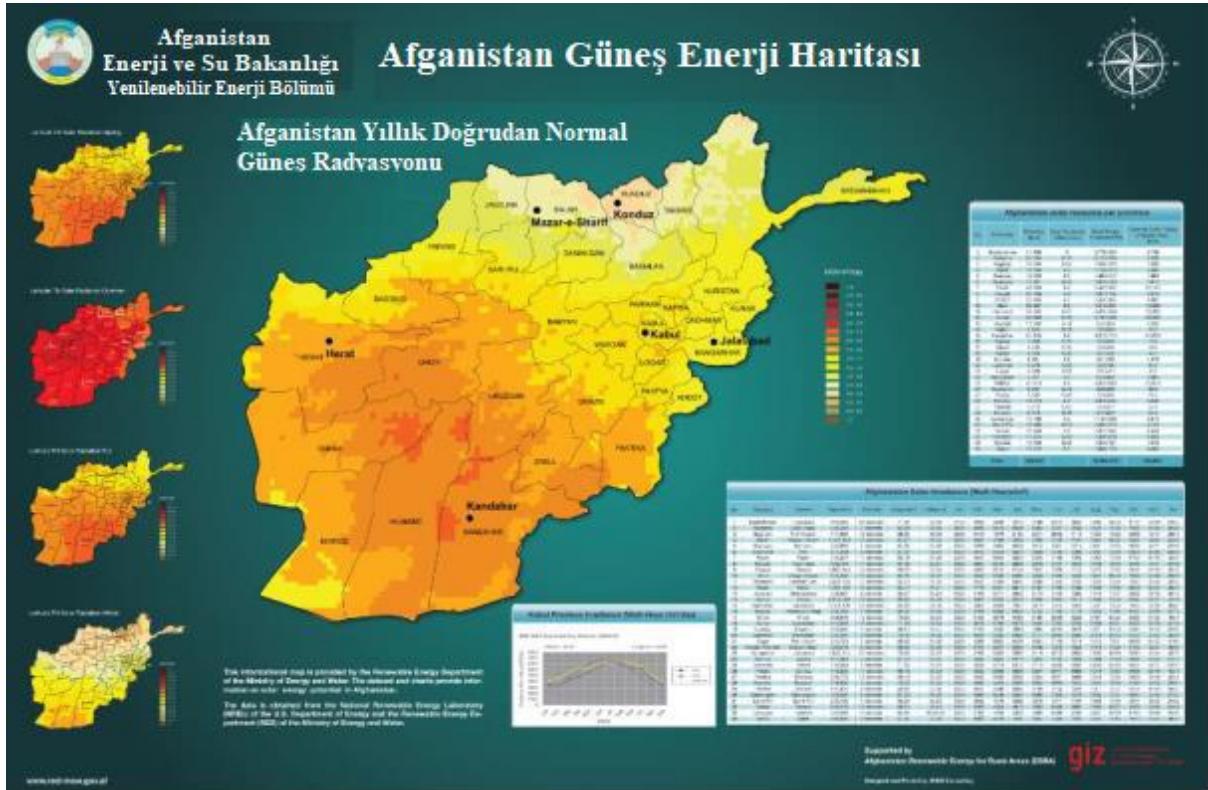
¹⁵⁸ SHIRZAD, TARHAN, a.g.e. S. 170

Afganistan'ın güney batısı İran sınırından doğu kısımları, Kandahar ve Ghor eyaletlerine uzanan bölgeleri yaz aylarında güneşin en yoğun olduğu bölgelerdir. Bu bölgelerde m² başına düşen güneş miktarı yüksektir. Özellikle yaz günlerinde uzun süre güneş olduğundan güneş enerjisi değeri çok yüksektir. Ülkenin güney yarısı yüksek güneş kabiliyetine sahiptir. Bu bölgelerde 2245 güneş enerjisi projesi, Afganistan Enerji ve Su Bakanlığı (MEW) projelerine dahil edilmiş, bunlardan 2358'i tamamlanmıştır. 44'ü yapım aşamasında ve 43'ü ise araştırılmıştır.¹⁵⁹ Afganistan'da hidro enerjisinin ardından en çok yenilenebilir enerji kaynağı olarak güneş enerjisi gelmektedir.

¹⁵⁹Ministry of Energy&Water, <https://mew.gov.af/en/>, (28.07.19)

Şekil: 2. Afganistan'ın güneş radyasyon potansiyelini gösteren güneş enerji atlası

Kaynakça: Afganistan Enerji ve Su Bakanlığı Yenilenebilir Enerji Bölümü, <http://documents.worldbank.org/curated/en/352991530527393098/Afghanistan-Renewable-Energy-Development-Issues-and-Options.docx> , (28.07.19)

Afganistan enerji ve su bakanlığının verilerine göre, 2016 yılına kadar toplam 13 MW'lık kapasite fotovoltaik panellerini kurarak güneş enerjisinden elektrik üretilmeye başlanmıştır. Ayrıca Afganistan Enerji ve Su Bakanlığı tarafından 1,8 MW'lık kapasite ile PV panellerinden yakın zamanlarda elektrik üretileceği de belirtilmiştir. Ayrıca, kırsal toplulukların küçük hidroelektrik ve kısmi güneş enerjisi tesisleri inşa etmek için yeterli mülke sahiptirler. Aynı zamanda mikro kredi de kullanabilmektedirler. Buna göre, güneş enerjili su ısıtma ve aydınlatma, su pompalama ve mikro-hidro kullanımı yaygınlaştırılacak ve özel olarak işletilecektir.

3.1.3. Rüzgar Enerjisi

Afganistan'ın rüzgar kaynakları da güneş enerjisi gibi aynı derecede önemli ve neredeyse ülkenin bütün her yerinde rüzgar potansiyeli bulunmaktadır. Ancak ülkede, rüzgar

türbinleri (PV) güneş panellerine kıyasla kurulumu oldukça azdır. Ülkenin başlıca rüzgar kaynak alanları, Kajaki ve Naghlu gibi mevcut hidroelektrik santrallerinin yakınında ve Zabul ve Nangarhar'ın doğu İllernide ve Baghlan, Takhar, Sari Pul ve Faryab İllerini de içeren kuzey bölgelerinde kullanılabilir rüzgar potansiyeli vardır. Bununla birlikte, rüzgarlı bölgenin yüzde yetmiş beşi ve kullanılabilir kapasitenin yüzde 90'ı, ülkenin batı-orta kesiminde yer alan üç İlde; Herat, Farah ve Nimroz'da bulunmaktadır.

“Afganistan çok önemli rüzgar enerjisi potansiyeline sahiptir. bu ülkede rüzgar enerji potansiyeli, ABD Ulusal Yenilenebilir Enerji Laboratuvarı (UYER) Tarafında 2014 yılında analiz edilmiştir. Bu çalışmada Afganistan, toplam 652.864 km² sahip olduğu alandan 31.600 km² (%4,84) alanı ile büyük ölçekli ve oldukça verimli rüzgar santrallerinden yararlanabileceği ifade edilmektedir. Bu alanın potansiyelinin toplam 158.000 MW'lık rüzgar enerjisi (5MW/km²) için yeterli olduğu tahmin edilmiştir. Ancak, Afganistan'ın Enerji ve Su Bakanlığı'na göre, bu ülke zayıf altyapı nedeniyle sadece 66.726 MW'lık (%42,23) rüzgar enerjisi uygulanabilir kurulum kapasitesine sahiptir.”¹⁶⁰

Tablo: 19. “Afganistan’ın 50 metre yükseklikteki rüzgar enerji potansiyeli

Rüzgar Sınıfı	Rüzgar Gücü (W/m ² – 50 m)	Rüzgar Hızı (m/s 50m)	Toplam Alan (km ²)	Rüzgar Bölge (%)	Toplam Potansiyel (W)	%	
1	Zayıf	0-200	0-5,4				
2	Düşük	200-300	5,4-6,1				
3	Orta	300-400	6,1-6,8				
4	İyi	400-500	6,8-7,3	15.193	2.40	75.970	48,07
5	Çok İyi	500-600	7,3-7,7	6.633	1.00	33.160	20,98
6	Harika	600-800	7,7-8,5	6.615	1,00	33.100	20,95
7	Mükemmel	800<	8,5<	3.169	0.50	15.800	10,00
Toplam			31.611	4.90	158.00	100,00	

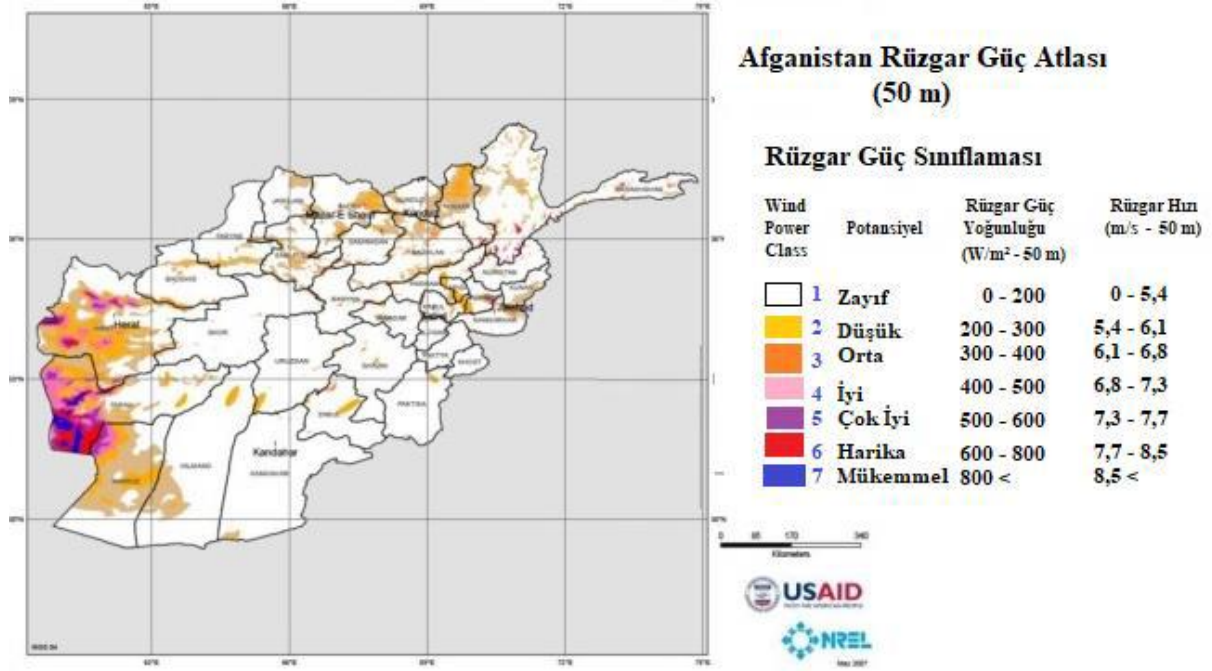
Kaynakça: Dennis Elliot, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADO338.pdf, (30.07.19)

Tablo: 18’de iyi ile mükemmel (sınıf 4+) arasındaki güç yoğunluklarını 400-600 W/m² ve hızın 6,8-7,7 m/s olduğu gösterilmiştir ve bu değerlerin kurulumlar için uygun olduğu vurgulanmakla birlikte Afganistan’daki arazilerin yaklaşık %12’sinin sınıf 3 veya daha iyi bir

¹⁶⁰ Dennis ELLIOT, National Renewable Energy Laboratory Golden, Colorado USA, Mayıs, 2007

rüzgar kaynağına sahip olduğu da belirtilmektedir.¹⁶¹ Afganistan’da modern anlamda herhangi bir şebeke ölçekli rüzgar sistemine sahip olunmamasına rağmen, 2015 yılına kadar toplam 230 kW’lık kapasitede rüzgar türbin santralleri kurulabilmiştir.¹⁶²

Şekil: 3. Afganistan’ın 50 m’deki Rüzgar Potansiyelini Veren Rüzgar Enerji Atlası

Kaynakça: USAID, National Renewable Energy Laboratory, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADO338.pdf

3.1.4. Jeotermal Enerjisi

Afganistan’ın, önemli jeotermal enerji potansiyeline sahip olduğu belirtilmektedir. Ancak, jeotermal kaynaklarının yeri veya kapsamı hakkında ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Afganistan’da çok eskilerden bu yana tedavi amaçlı birçok mineral kaynağı kullanılmış ve geçmiş yüzyılda bazılarının çevresinde altyapı geliştirilmiştir, ancak enerji sağlama potansiyelleri daha yakın zamana kadar değerlendirilmemiştir.

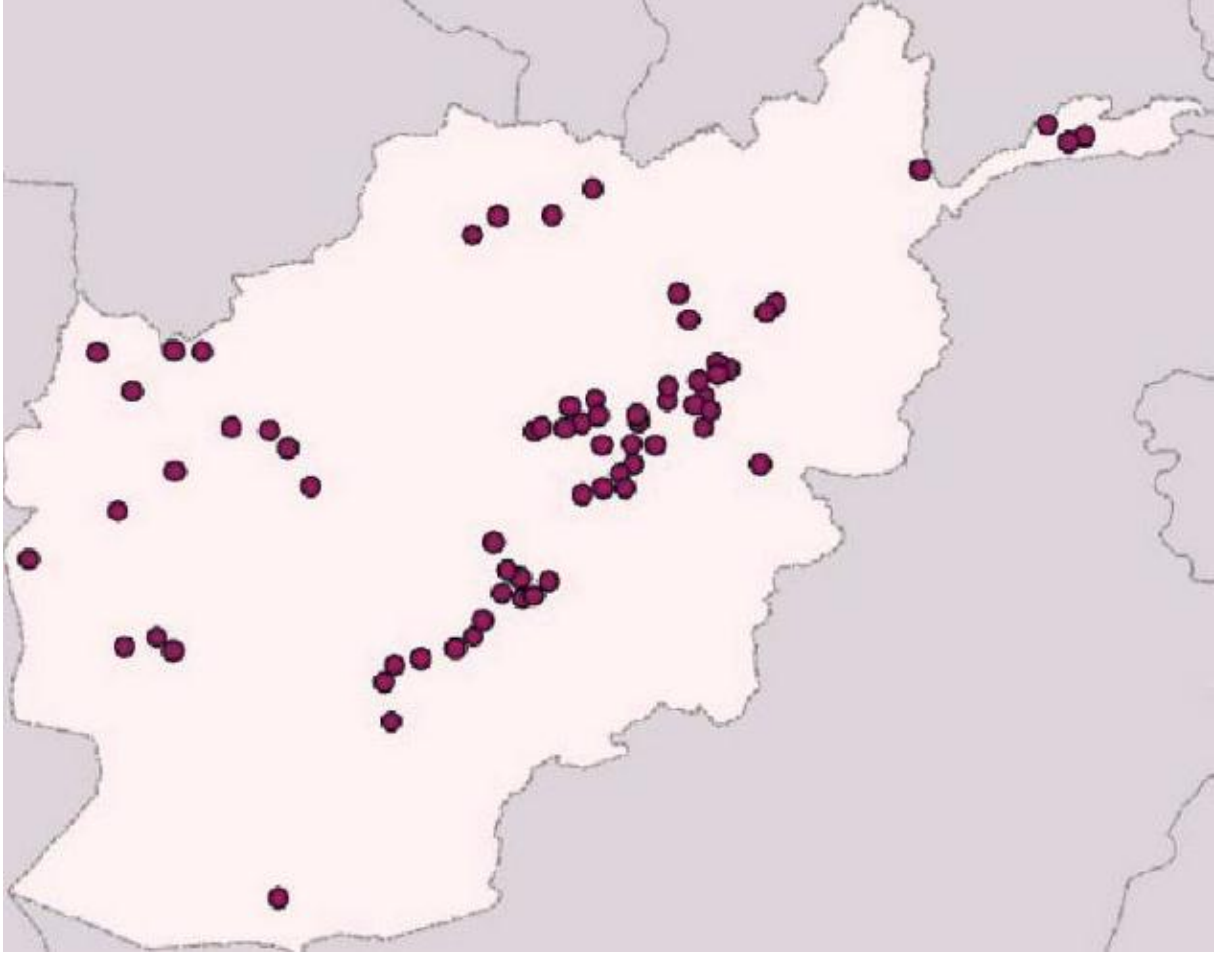
Afganistan’da jeotermal kaynaklarının bulunduğu bölgeler ise, Hindu Kuş bölgesi aktif jeotermal kaynak sistemlerinin ana eksen bölgesine sahip olduğu ve bu sistemlerin Herat ilinde aktif olarak çalıştığı belirtilmektedir. ayrıca ülkenin batı kısmından (Herat) kuzey

¹⁶¹Dennis Elliot, “Wind Resource Assessment and Mapping for Afghanistan and Pakistan”, (30.07.19), https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADO338.pdf

¹⁶² SHIRZAD, TARHAN, a.g.e. S. 172

doğudaki (pamir-Afganistan) Wakhan koridoruna kadar uzanan bölgelerde aktif jeotermal sistemleri tanımlanmıştır. Afganistan'ın Bakanlıklar Arası Enerji Komisyonu tarafından ülkede yaklaşık olarak 3.500 MW'lık Jeotermal enerji potansiyeli olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca, ülkede 70 sahada jeotermal potansiyel kaynak olduğu ve bu sahaların yaklaşık olarak 5 ile 20 MW arasında kapasiteye sahip olduğu belirtilmektedir.¹⁶³

Şekil: 4. Afganistan'daki Jeotermal Potansiyel Bölgeleri

Kaynakça: Shirzad ve Tarhan, 2019, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/726809>, (01.08.19)

3.1.5. Biokütle Enerjisi

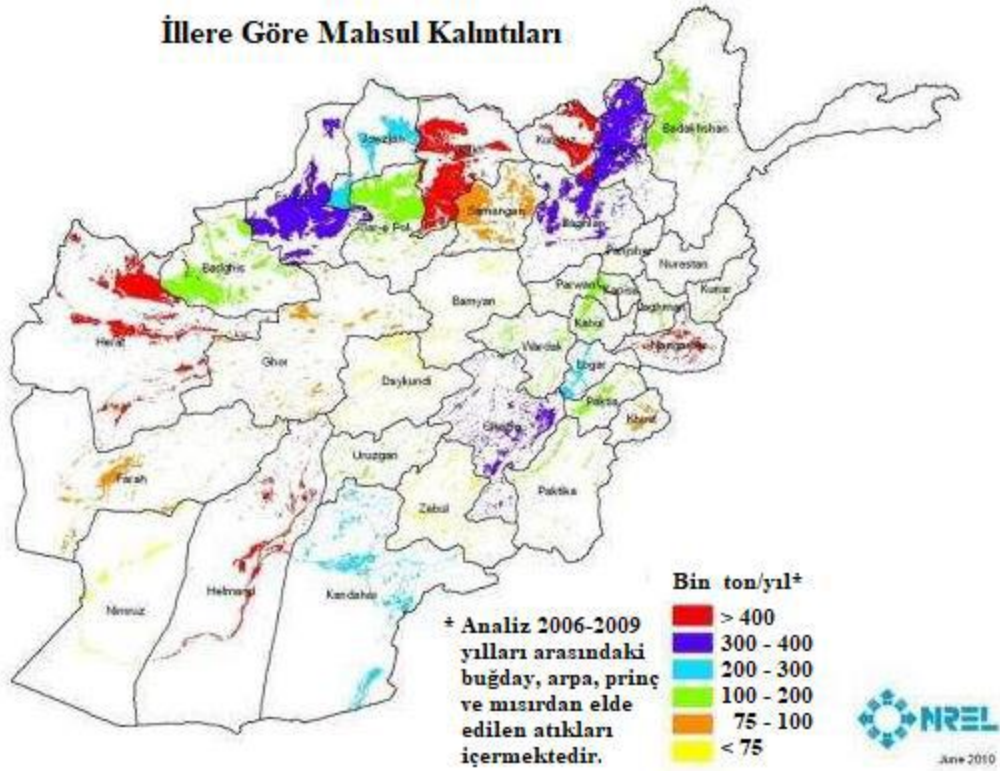
Afganistan'da biokütle kaynağı olarak kullanılan hayvan gübreleri, katı yakıtlar, odun ve odun kömürü, mahsul kalıntıları ve belediye atıkları gibi kaynaklar çok yüksek seviyede

¹⁶³ Upham PAUL, Fahimi ABDULLAH, "The Renewable Energy Sector in Afgansitan: Policy and Potential", 01 January, 2018, s. 12.

bulunmaktadır. Afganistan'daki mahsul kalıntıları, hayvansal atıklar çoğunlukla kırsal alanlarda toplanmaktadır. Bu kaynaklar doğrudan evlerde ısıtma ve pişirme için kullanılmaktadır. Özellikle katı biokütle kullanımını çok yüksek olup, Bazı alanlarda toplam enerji tüketiminin %90'nını oluşturmaktadır.¹⁶⁴ Afganistan Enerji ve Su Bakanlığı'nın raporuna göre, ülke 4000 MW biokütle enerji potansiyeline sahiptir. Bunun 3090 MW'ı tarımdan, 840 MW'ı hayvan gübreleri ve belediye atıklarından ve 91 MW'ı belediye katı atıklardan sağlanmaktadır.

“Afganistan'dan biokütlenin sadece kırsal alanlarda yaşayan nüfus için değil aynı zamanda kentsel alanlar için de yakıt kaynağı olarak çok önemli rol oynadığı ifade edilmektedir. Afgan halkı genel olarak enerji ihtiyacının %85'ten fazlasını geleneksel biokütle ile karşılamaktadır ve bunlar çoğunlukla mahsul kalıntıları, odun ve gübreden oluşmaktadır. Afganistan nüfusunun yaklaşık %80'i katı biokütle kaynaklarını yemek pişirme ve ısıtma amacıyla kullanmaktadır.”¹⁶⁵

Şekil: 5. Afganistan'daki mahsul kalıntılarının üretim bölgeleri

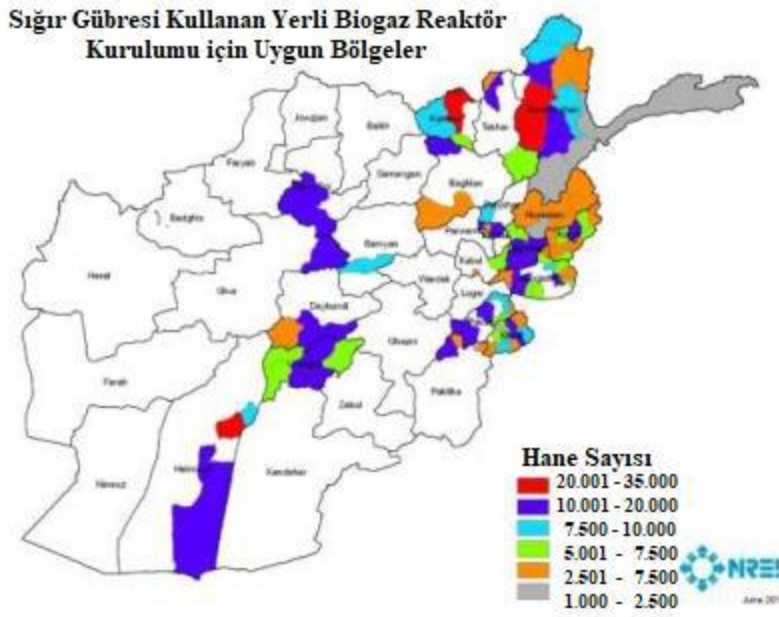
Kaynakça: Shirzad ve Tarhan, 2019, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/726809>, (01.08.19)

¹⁶⁴ PAUL, ABDULLAH, a.g.e., s. 12-13

¹⁶⁵ PAUL, ABDULLAH, a.g.e., s. 14

“Son on yıl içinde, Afganistan’da Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından 44 biyogaz tesisleri kurulduğu ve bu tesislerin çok başarılı şekilde çalıştığı ifade edilmektedir. Ülke genelinde 350 küçük biyogaz sistemi inşa edildiği tahmin edilmektedir.”

Şekil: 6. Afganistan’daki hayvansal atıkların üretim bölgeleri

Kaynakça: Kaynakça: Shirzad ve Tarhan, 2019, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/726809>,

“Ayrıca, Afganistan’da 2032 yılına kadar toplam 88 MW’lık biokütle kaynaklarından elektrik üretileceği öngörülmektedir. Bunların 30 MW’ı tarımsal atıklardan, 56 MW’ı belediye katı atıklarından ve diğeri de organik ve tarımsal atıklardan üretileceği tahmin edilmektedir.”¹⁶⁶

¹⁶⁶ SHIRZAD, TARHAN, a.g.e. S. 176

3.2. Yenilenemez enerjinin kullanım durumu ve potansiyeli

Yenilenemez enerji kaynakları, petrol, doğalgaz ve kömürdür. Ülkenin en önemli doğal kaynaklarından biri olan doğalgaz, 1967 yılında keşfedilmiştir. 1987-1990 yıllarında Afganistan doğalgaz üretimi en yüksek seviyelere ulaşarak 3750 milyar metreküp olmuş ve üretilen doğal gazın büyük bir kısmı anlaşmalar nedeniyle SSCB'ye aktarılmıştır. Bu dönemde ülke içinde tüketilen doğalgaz ise sadece 715 milyar metreküp civarında olarak ölçülmüştür.¹⁶⁷ SSCB'nin Afganistan'dan çekildiği 1990 yılından itibaren doğalgaz üretimi de sekteye uğramıştır. Afganistan'da petrol rafinerileri olmadığı için petrol ürünleri ham olarak yurt dışına satılmaktadır. Ülkenin petrol ihtiyacı ise komşu ülkelerden, Türkmenistan, İran ve Özbekistan'dan ithal edilmektedir. Afganistan'da petrol tüketimi ise, 1980-1990 yılları arasında 10-14 bin varil iken SSCB'nin geri çekilmesinden itibaren 2008 yılına kadar 5 bin varile kadar inmiştir. 2008 yılından sonran ise, petrol tüketimi 35 bin varilin üzerine çıkmıştır.

U.S. Geological Survey tarafından yayınlanan raporlara göre, Afganistan'ın kuzeyinde yer alan; Amu Darya, Afgan-Tajik, Tripul (Herat) ve Kashkari havzalarında petrol ve doğalgaz yatakları bulunmaktadır. 1950 yılından bu yana petrol ve doğalgaz araştırmaları neticesinde 6 adet petrol ve 8 adet doğal gaz yatağı keşfedilmiştir.

“Petrol arama ve çıkarma çalışmaları ülkenin kuzeyindeki Amu derya ve Afgan Tacik Havzaları ile sınırlı kalmış olup, 1,6 milyar varil ham petrol ve 16 trilyon cubic feet doğalgaz rezervi ve 0,5 milyar varil likit doğalgaz rezervi bulunduğu tahmin edilmektedir. Keşfedilmemiş petrol yataklarının büyük kısmının Afgan-Tacik Havzasında, keşfedilmemiş doğal gaz yataklarının büyük kısmının ise Amu derya Havzasında bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu iki havzanın toplam büyüklüğü yaklaşık olarak 515000 kilometre karedir.¹⁶⁸”

3.2.1. Petrol

1960'lı yıllardan bu yana Afganistan'da petrol arama ve çıkarma konusunda ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır. Kuzeyde Rusya, Çin ve Kanada petrol arama ve çıkarma çalışmalarının başında gelen ülkelerdir. Afganistan'da 6 petrol sahası bulunmaktadır. Bu altı petrol sahasının

¹⁶⁷ Azar YAQUB ZADA, “Kaşkar (Kuzey Afganistan) Havzasının Petrol Potansiyeli”, (Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli, 2015, s. 36.

¹⁶⁸ Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017, s. 9.

ikisinde kazılan 40 ila 100 kuyudan petrol çıkartılmaya hazır durumdadır. Ancak petrol rafinerileri olmadığından dolayı çalışma durdurulmuştur. Afganistan'ın 6 petrol sahasında 1,6 milyar varil petrol rezervinin olduğu tahmin edilmektedir. Afganistan'ın en önemli petrol sahaları şunlardır.

Amu Derya Havzası: Amu derya'nın tortul ham petrol bölgesi, ülkenin kuzey ve kuzeybatısında Türkmenistan ve Tacikistan sınırında yer almaktadır. Petrol sahasının genişliği ise 75.000 kilometrekare alanda bulunmaktadır. Kaynaklara göre, yaklaşık 500 kazma noktasının tespit edildiği belirtilmektedir. Şimdiye kadar sekizinde doğal gaz bulunan ve altısında ham petrol bulunan 67 nokta araştırılmıştır. Bu noktalarda bulunan rezervlerin 962 milyon varil ham petrol ve 52 trilyon fit küp doğal gaz bulundurduğu tahmin edilmektedir. Amu derya ham petrol ve gaz bölgesinin dünyadaki toplam 152 petrol ve gaz bölgesinden 15'inci olduğu düşünülmektedir.

Afgan-Tacik Ham Petrol Bölgesi: Afganistan'ın kuzeyi ve kuzeydoğusunda yer alan Afgan-Tacik ham petrol bölgesi, 31.000 kilometrekarelik bir alanda yer almaktadır. Bu bölge 1958 yılında yaklaşık 946 milyon varil ham petrol ve 8 trilyon metreküp doğal gaz rezerviyle keşfedilmiştir.

Afgan-Tacik petrol ve gaz bölgesinin değerinin 123 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir. Bu bölge 12 bloka bölünmüştür. Kazı sözleşmesi üç şirkete verilmiştir. Şirketler ilk beş yılda 1,6 milyar dolar yatırım yapacak ve gelecek 12 yıl içinde yatırımlarını 12 milyar dolara çıkaracaklar. İki blok, 514 milyon varil ham petrol ve 91 milyar metreküp doğal gaz üretme kapasitesine sahip. Sözleşmeye göre, iki blok Afganistan'ın enerji ihtiyacını karşılayacak. İki bloğun çıkarma işleminin ilk aşamasında, 1000'e kadar kişiye iş olanakları sağlayacak ve işçilerin sayısı sonraki aşamada 12000'e çıkacaktır.

Qashqari Petrol Bölgesi: Sar-i Pul velayetinin güney ve güney doğusunun 12 kilometre uzaklığında keşfedilmiştir. Qashqari petrol sahası deniz tabanından 1159 metre yükseklikte yer almaktadır. Bu petrol sahası 4500 kilometrekarelik bir alanı kaplamakta olup, yaklaşık 80 milyon varil petrol rezerve sahip olduğu tahmin edilmektedir.

Herat'taki Petrol Alanları: Batı Herat bölgesindeki İslam kala bölgesinde yer alan Tirpul ham petrol bölgesi, İran sınırından 95 kilometre uzaklıktadır. Bu alan 14.000 kilometrekarelik bir alana yayılmıştır. Ham petrolün hacmi hakkında kesin bilgi henüz oluşturulmamıştır; ancak keşif çalışmaları devam etmektedir.

Katawaz Bölgesi: Ülkenin güneydoğusunda yer almaktadır. Derinliği 6.000 metreye ulaşmakta ve 4.000 kilometrekarelik bir alana yayılmaktadır. Jeologlar, Katawaz'ın ham petrol sahası rezervlerinin sınır ötesine Pakistan'ın içlerine kadar yayıldığını söylemektedirler.¹⁶⁹

3.2.2. Doğalgaz

Afganistan'ın doğal gaz rezervlerinin 16 trilyon fit küp ve toplam sıvılaştırılmış gaz rezervinin yaklaşık 562 milyar varil olduğu tahmin edilmektedir. Afganistan'ın gaz sahaları şunlardır.

Khuaja Burhan Gaz Sahası: bu bölge Şheberghan Şehrinin 35 kilometre güneydoğusundadır. Bu alanın toplam doğalgaz rezervinin ise yaklaşık olarak 4 veya 5 milyar metreküp olduğu tahmin edilmektedir.

Yetim Dağ Sahası: Yetim dağ gaz sahası, Sheberghan bölgesindeki en büyük gaz sahalarından biridir. Bu alanın toplam doğal gaz rezervi ise 20 ila 25 milyar metreküptür. Sondaj standartlarını gözetilmemesi ve rezervuarın iç basıncının kesin olarak belirlenememesi nedeniyle 4 numaralı kuyu sondajı sırasında patlama meydana gelmiştir. Patlama nedeniyle tüm sondaj tesisleri tahrip olmuştur. Olay, bir yıl kadar süre gaz kaçağı ve yangına neden olmuştur. Yaklaşık bir yıl devam eden bu yangın çeşitli yangın söndürücülerle ve en son metal kaplamayla durdurulmuştur.

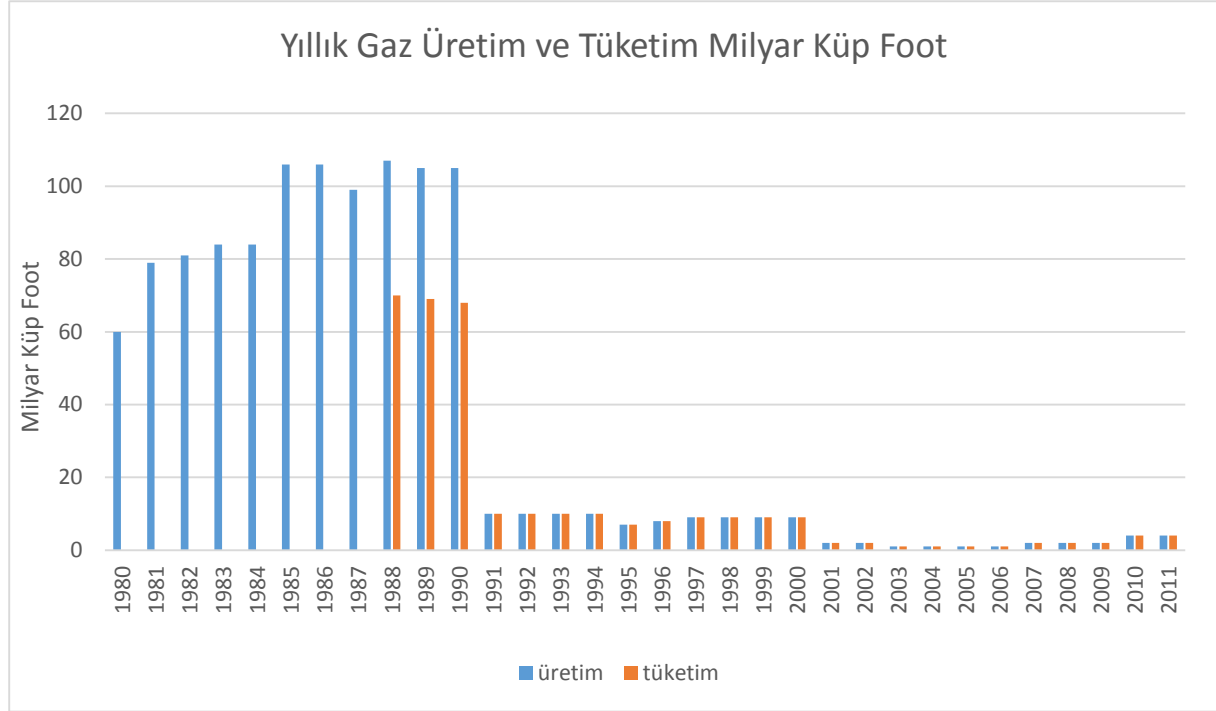
Kuaja Gogrdak Gaz Sahası: Bu alan Sheberghan şehrinin 19-22 km güneydoğusundadır. Bu alanın genişliği ise 5 ila 9 km olup, ekşi ve tatlı gaz içermektedir. 46,8 milyar metreküp olduğu ve 21 ekim 1967'den bu yana kullanılmaktadır. 1973'te 28 adet doğal gaz kuyusu kullanıma açılmış olup, ve 1975 yılına kadar 32 kuyuya yükselmiştir. Üretilen gazın büyük bir kısmı eski Sovyetler Birliği'ne, bir kısmı da Mezar-e-Şerif Gübre ve enerji santraline aktarılmıştır.

Jarqaduq Doğalgaz Sahası: Bu alan Sheberghan gaz sahalarında yer almaktadır. Ve doğal gaz rezervinin 41 milyar metreküp olarak tahmin edilmektedir. Diğer gaz havzaları da şunlardan ibarettir; Dasht laili Gaz Havzası, Aqcha Havzası, Muhammed jan han değer

¹⁶⁹ Oil in Afghanistan, "Pajhwok Afghan News Spesial Mines Page", <http://mines.pajhwok.com/content/oil-afghanistan> (15.10.2019)

Havzası, Balkh Havzası, Ghormach Havzası, Ali Abad Havzası, Kalftu Havzası ve Jangal Kalan doğal gaz Havzalarıdır.¹⁷⁰

Grafik:10. Afganistan’ın Yıllar İtibariyle Doğalgaz Üretimi ve Tüketimi

Kaynakça: Azar YAQUB ZADA, “Kaşkar (Kuzey Afganistan) Havzasının Petrol Potansiyeli”, (Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli, 2015, s. 37.

Grafikte de görüldüğü üzere Afganistan’ın gaz üretimi SSCB’nin çöküşünden sonra yok denecek kadar azalmıştır. Afganistan ihtiyaç duydukları gazı başka ülkelerden ithal etmektedir. Küresel gaz tüketimindeki yıllık yüzde 12’lik büyüme göz önüne alındığında, Afganistan, devasa gaz rezervlerini üretim ve tasfiye işleri gerçekleştirerek yurt içi tüketimi karşılamalı hatta ihraç etmeye başlamalıdır.

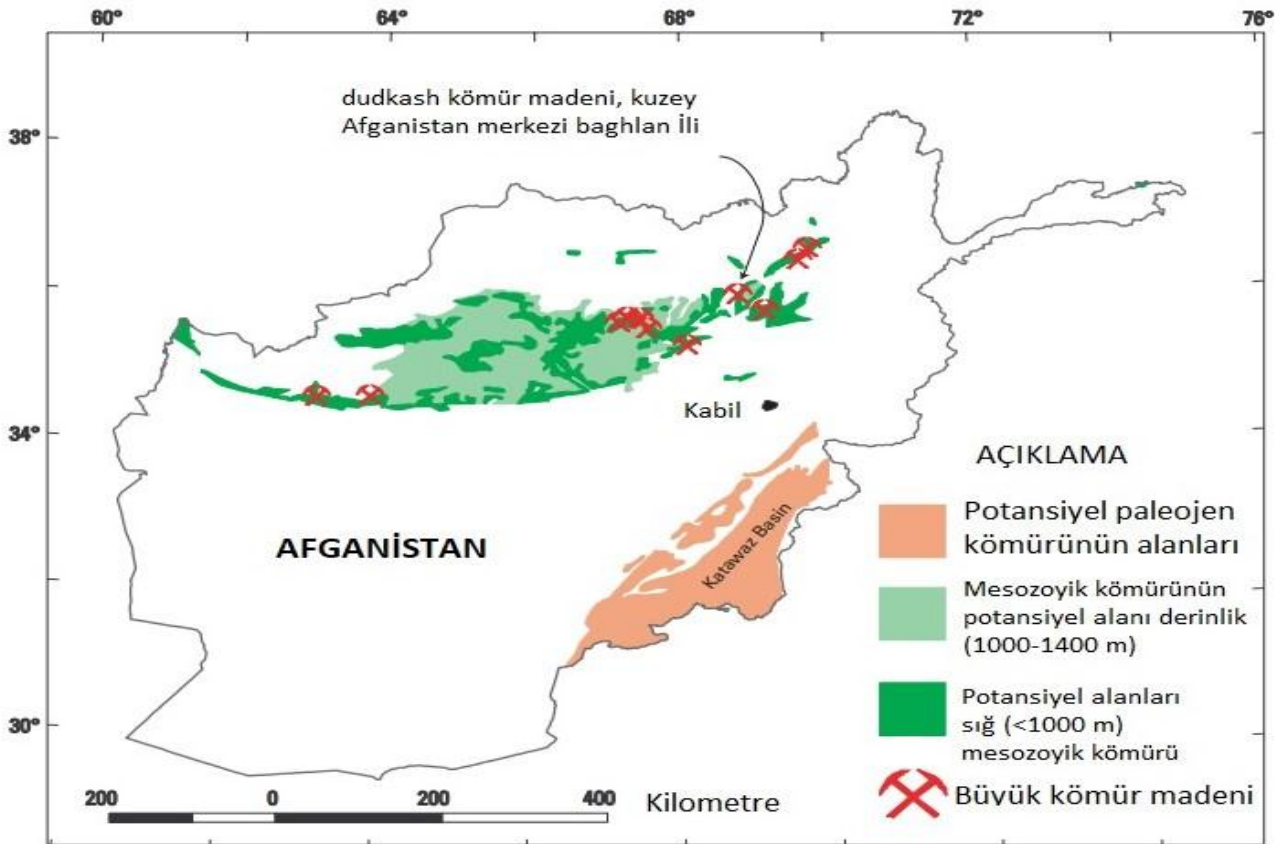
3.2.3. Kömür

Afganistan’da yıllık ortalama 130.000 metrik ton kömür çıkartılmaktadır. kömür üretiminin ekonomiye katkısı ise, yıllık 10 milyon dolar civarında olduğu belirtilmektedir. Ülkede kömür rezervlerinin 100-400 milyon tonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷¹

¹⁷⁰ Made For Minds, <https://www.dw.com/fa-af/>, (20.10.19)

Afganistan'da USAID' rapora göre yıllık 220.000 ton kömür çıkarılmaktadır.¹⁷²Çıkartılan kömürlerin çoğu uzun yıllar boyunca, ülkenin kuzey illeri, Kabil ve çevre illerinde, kış ayları evleri ısıtmak için kullanılmaktadır. Kömür odun ve odun kömüründen sonra, ısınma amacıyla üçüncü en yaygın kullanılan maddedir. Ve kömürün büyük bir kısmı, Tuğla fabrikası, demircilik, küçük demir eritme fabrikaları ve enerji santrallerinde kullanılmaktadır. Kömür yataklarının bulunduğu alanlar ise, genel olarak ülkenin kuzeyinde Herat ve Badahşan illeri arasındaki bölgede bulunmaktadır.

Şekil: 7. Afganistan'daki Kömür Madenlerinin Potansiyel Alanları

Kaynakça: USAID, Assessing the CoalResources of Afghanistan, <https://pubs.usgs.gov/fs/2005/3073/2005-3073.pdf>, (11.10.2019)

¹⁷¹ Afganistan Madenleri, <http://www.afghanpaper.com/info/joghrafia/maaden.htm>, (10.10.2019)

¹⁷² USAID, Assessing the CoalResources of Afghanistan, <https://pubs.usgs.gov/fs/2005/3073/2005-3073.pdf>, (23.02.2019)

SONUÇ

Hızla değişen ve gelişen dünyada, özellikle 20.nci yüz yılın ikinci yarısından itibaren dünya genelinde, ekonomik kalkınmayı en çok etkileyen unsurlardan biri enerji olmuştur. Günümüzde ülkelerin kalkınmışlık düzeyi ve refah seviyelerini ölçmek için kişi başına tüketilen enerji oranına bakılmaktadır. Sanayileşmiş ülkeler enerjiye erişim ve kişi başına enerji tüketim oranlarıyla refah seviyesini artırmış ve alternatif enerji teknolojileri geliştirmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ise, kendi kendine yetecek kadar potansiyel kaynakları olmasına rağmen, enerjiye erişim ve sürdürülebilir enerjinin sağlanması peşindedirler.

Gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Afganistan, yıllardır iç savaş ve dış müdahaleler neticesinde, 2001 yılına kadar neredeyse tüm altyapı sistemleri çökmüş duruma gelmiştir. Elektrik enerjisine erişim şebeke sistemleri doğal gaz kuyuları, önemli barajlar ve hidroelektrik santralleri savaş sırasında tahrip olmuştur. Bu tahribatlar neticesinde diğer ülkelere kıyasla Afganistan çok geride kalmış ve insanlığın temel ihtiyaçlarından sayılan enerjiye erişimi oldukça düşük kalmıştır.

Bu bağlamda, günümüzde ekonomik kalkınmanın motoru olarak bilinen enerji, Afganistan'ın kalkınmasında en önemli rol aldığı bilincine varılmıştır. Dolayısıyla 2001 yılından bu yana kendi potansiyel enerji kaynaklarından elde edilen enerjinin kullanıma sunulması ve komşu ülkelerinden de elektrik enerjisi ithal edilerek elektrik enerjisine erişim %33'lerden %66'lara kadar yükseltilmiştir. Ülkenin yenilenebilir enerji kaynaklarının potansiyeline bakıldığında; 23.000 MW hidroelektrik, 220.000 MW güneş, 158.000 MW rüzgar 4.000 MW biokütle ve 3.500 MW'lık jeotermal enerji potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına ek olarak fosil enerji kaynakları olan yenilenemeyen enerji potansiyelleri de yüksektir. Bunlardan Petrol rezervi 1,6 milyar varil, doğalgaz rezervi 16 trilyon fit küp ve kömür rezervlerinin ise 100-300 milyon metrik ton civarında olduğu belirtilmiştir. Bu enerji potansiyellerine ek olarak Afganistan coğrafi konumu ile kuzey Asya ülkelerinin enerji fazlalığını enerji ihtiyacı çok olan güney Asya ülkelerine aktarması düşünüldüğünde gelecekte transit bir ülke haline gelerek çok büyük gelirler elde etmesinin yanı sıra bazı bölgelerinin enerji talebini de karşılamış olacaktır.

Afganistan, böylesine önemli enerji potansiyellerine ev sahipliği yapmasına rağmen, 1978 yılında 100 milyar metreküp doğal gaz üretimi olan Afganistan, günümüzde sadece 5 milyar metreküp doğalgaz üretmektedir. 23.000 MW'lık hidroelektrik potansiyeli olmasına rağmen 240 adet mikro hidroelektrik santrallerinden sadece 300 MW'lık elektrik enerjisi elde etmektedir. Yılda güneş enerjisi üretimi ise 1344 Kw olup, yılda 130.000 metrik ton da kömür üretilmektedir. Üretilen enerji miktarları yukarıda gösterilen enerji potansiyellerine kıyasla üretim yok denilecek kadar düşük kalmaktadır. Dolayısıyla bu enerji potansiyelleri değerlendirilerek kullanıma sunulması halinde; ülkenin, artan enerji üretimi ile gelişmiş teknolojileri de beraberinde getirmiş olacak ve gerekli altyapıların sağlanmasıyla fabrikalaşma süreci başlamış olacaktır. Netice itibariyle enerjiye erişim ve kullanımının artırılmasıyla geleneksel ekonomik kalkınma aşamasından sürdürülebilir ekonomik kalkınma aşamasına geçilmiş olacaktır. Bu bağlamda Afganistan ekonomisinin kalkınmasında enerji kaynaklarının rolü vardır.

2001 sonrası Afganistan'ın imarı ve yeniden yapılandırmalar neticesindeki gelişmeleri ise aşağıdaki başlıklar halinde sıralayabiliriz.

- **Demokratik reform:** 2004 seçimlerinde %41'i kadın olmak üzere 8 milyondan fazla Afganlı oy kullanmıştır. En az 40 adalet merkezi inşa edilerek yaklaşık 600 hakim eğitilmiştir.
- **Eğitim:** eskiden okul çağında olanların okula kayıtlı oranı %32 ve %95'ini erkekler teşkil etmekteyken günümüzde 5 milyondan fazla öğrenci okula kayıt olmuştur en önemlisi de bunların %40'ını kız öğrencileri teşkil etmektedir. Ve 2012 yılında 31 kamu ve 100'e yakın özel olmak üzere 130'ın üzerinde üniversite faaliyete konulmuştur.
- **Sağlık hizmetleri:** sağlık hizmetlerinden yararlananların oranı %8'den %80'e çıkartılarak, ayda 340.000 hastaya hizmet veren 500 sağlık kliniği inşa edilmiştir.
- **Ekonomi:** 2003-2012 yılları arasında yıllık ortalama 9,2 oranında keskin bir şekilde büyüme kat ederek, 117 dolar olan kişi başına gelir 669 dolara kadar çıkmıştır. 55.000 den fazla ticari kurum kayıt altına alınmıştır. Bu gün ülke genelindeki tüm illerde merkez bankası şubeleri mevcut olup, döviz rezervi ise 2 milyar dolardır. Taliban'ın düşüşünden bu yana 10.000 kilometreyi aşkın yol yapılmış veya onarılmıştır. Uzunluğu 3360 kilometre olan ve 16 ili bir birine bağlayan çevre yolu en önemli projelerden olup, %80'i tamamlanmıştır.

- **Telekomünikasyon:** 2003 yılında her 550 kişiden sadece bir kişi telefon hizmetinden yararlanabiliyorken, 2014 yılı sonunda yerleşim alanlarının %90'ı telekomünikasyon kapsamı alanına alınmıştır. Afgan Telekom Düzenleme Kurumu (ARTA) 2016 yılında, 21,6 milyon mobile abonelik veya her 100 kişiden 66'sı telefon hizmetlerinden yararlanabilmiştir.
- **Tarım:** Afganistan'da yeniden yapılandırma çerçevesinde tarımsal faaliyetler için, 28.000 mikro-kredi işlemi gerçekleştirilmiş olup, 210'dan fazla sulandırma tesisi inşa edilmiş ve yaklaşık 4.500 kilometre kanal temizlenmiştir. Çiftlikleri pazara bağlayan yol yapımı ve sulandırma projelerinden en az 2,5 milyon Afganlı faydalanmıştır. Yaklaşık bir milyon çiftçinin yararlandığı çiftlik verimliliğini artırma programları düzenlenmiş olup, 2004 yılından bu yana tahıl üretiminde %40, buğday üretiminde ise % 46 artırılmıştır. Doğu bölgesinde yaklaşık 9.900 dönüm meyve ve fıstık bahçeleri ekilmiştir. Ayrıca kümes hayvancılığı ve idaresinin geliştirilmesi konusunda 19.000'den fazla bayan eğitim görmüştür.

EKLER

EK-1. TAPİ: Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan (TAPİ)' Doğalgaz boru hattı. Barış boru hattı olarak da bilinen TAPİ boru hattı, Türkmenistan'ın Galkınış gaz sahası Mary vilayetinden başlayarak; Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a kadar gidecektir. 1994 yılında bu proje üzerine görüşler başlanmıştır. 1997 yılında Afganistan'da Taliban hükümetinin de desteklemesiyle başlanmış ancak çok geçmeden Afganistan'da iç karışıklığın devam etmesiyle güvensizlik artınca askıya alınmıştır.

Taliban hükümetinin devrilmesinin ardından yeniden görüşmelerle birlikte kasım 2014'te Tapi Limited (TPCL)'Şirketi olarak bilinen özel amaçlı bir konsorsiyum şirketi, Türkmengaz (Türkmenistan), Afganistan Gaz Şirketi (Afganistan), Eyaletlerarası Gaz Servisi (Pakistan) ve GAİL (Hindistan) tarafından 7,5 Milyar Dolar değerindeki bu proje taraflarca imzalanarak 2015 yılında resmen uygulamaya başlanmıştır. TPCL de çoğunluk hissedar olan ise, Türkmengazdır. Boru hattının 30 yıllık bir süre için hizmet etmek üzere tasarlandığı ve 2020'de faaliyete geçmesi beklenmektedir. Tapi boru hattı, 56 inç çapa ve yaklaşık 10.000 kilopaskal (kPa) çalışma basıncına sahip olacaktır. Boru hattı ilk önce yılda 27 milyar m³ doğalgaz taşıyacak ve bir yıllık işlemden sonra 33 milyar metreküp seviyesine yükseltilecektir.¹⁷³

¹⁷³ Hydrocarbons-Technology.com, <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/turkmenistan-afghanistan-pakistan-india-tapi-gas-pipeline-project/>, (17.11.2019).

Şekil 8. Tapi Boru Hattının Güzergahları

Kaynakça: Tolonews, <https://tolonews.com/fa/afghanistan>, (17.10.2019).

Şekil 8 de gördüğünüz boru hattının uzunluğu 1814 kilometre olup, Afganistan sınırları içerisinde ise 816 km'lik alandan geçeceği belirtilmiştir. Afganistan, projeden ilk on yılda yıllık 500 milyon metreküp doğalgaz alacak. Projenin tamamlanmasından sonraki 10 yılda miktar 1 milyar m³ gaza, daha sonraki 10 yılda ise 1,5 milyar metreküp gaza çıkacaktır. Ayrıca boru hattından Afganistan yıllık 400 milyon doların üzerinde transit ücreti elde edeceği bekleniyor.¹⁷⁴ Aynı zamanda Afganistan Cumhurbaşkanı Ashraf Gani'nin söylemesine göre, bu proje binlerce Afgan vatandaşına iş fırsatı da yaratacaktır.

¹⁷⁴ Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, "Tapi projesini uygulama yolunda hazırlıklar", <https://www.ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/turkmenistan/tapi-projesini-uygulama-yolunda-hazirliklar>, (17.11.19).

Ek-2. CASA 1000: Orta Asya ve Güney Asya (CASA-1000) elektrik iletim projesi, bu proje Tacikistan ve Kırgızistan'dan Afganistan ve Pakistan'a elektrik tedariki için geliştirilen 1.227 kilometre uzunluğunda bir sınır ötesi iletim projesidir. Yaklaşık 1,17 milyar dolar bütçe gerektiren bu proje, 2008 yılında imzalanan hükümetler arası bir anlaşma (IGA) kapsamında katılımcı ülkeler tarafından geliştiriliyor. Dört ülke, proje geliştirme için bir hükümetler arası konsey (İGC) kurdu. İletim projesinin temel amacı, yaz aylarında fazla olan enerjinin (yaklaşık 1,3 GW) elektriğin yüzde 70'i Tacikistan geri kalan %30'nun da Kırgızistan'dan olmak üzere Afganistan üzerinden Pakistan'a transferini sağlamaktır.¹⁷⁵ Dolayısıyla (CASA-1000) Projesi 2014 yılında onaylanmıştır. Ve ticari işlemlerinin ise 2022'de başlanması beklenmektedir.

¹⁷⁵ Abdul KERİMKHANOV, "Tajikistan Launches Casa-1000 Project", <https://www.azernews.az/region/145192.html>, (18.10.19).

Şekil 9: CASA-1000 İletim Hattının Haritası

Kaynakça: <https://www.casa-1000.org/>, (18.10.19).

CASA-1000 projesinin finansmanı ise yedi kurum tarafından sağlanmakta olup, çoğu Dünya Bankası tarafından Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA) aracılığıyla finanse edilmektedir. Dünya Bankası Grubu 526,5 milyon dolarlık finansman sağlarken, diğer kredi verenler arasında İslam Kalkınma Bankası (EBRD, 110 milyon dolar), Avrupa Yatırım Bankası (EIB, 180 milyon dolar), Uluslararası Kalkınma, Afganistan İmar Vakfı Fonu (ARTF, 40 milyon dolar), Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Ajansı ve İngiltere Uluslararası Kalkınma Departmanı sırasıyla 11,5 milyon dolar ve 46 milyon dolar tutarında ikili finansman sağlıyor. Kalan 101 milyon dolarlık fon, alıcı ülkelerden biri olan Pakistan tarafından sağlanıyor.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Ns Energy, "Central Asia- South Asia (CASA-1000) Electricity Transmission Project", <https://www.nsenergybusiness.com/projects/casa-1000-electricity-transmission/>, (05.11.2019).

KAYNAKÇA

- Ahmad Jawid NOORULHAK, “İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan’ın İslamlaşma Süreci” , (T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İsparta, 2005
- Afganistan, “Political Sructure”,2015,
<http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=213224205&Country=Afghanistan&topic=Summary&subtopic=Political+structure>, (31.01.19)
- Ali Qaderi, “Afganistan'ın sosyal yapısı, geleneksel ve modern grupların Geleneksel mücadelesi”,2013. ,
http://www.dailyafghanistan.com/opinion_detail.php?post_id=128975, (2.02.2019).
- Afganistan ülke raporu, T.C. Kabil Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği, 2017
- Abdullah MAKHDOM, “Afganistan Türkmenlerinin Sosyo-Kültürel ve Dini Durumu(Mezarı-ŞerifÖrneği)”, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 2016
- Afganistan National Development Strategy
1387 – 1391 (2008 – 2013) www.af.undp.orgEconomy Watch FollowThe Money, Afghanistan Economic Structure, March2010http://www.economywatch.com/world_economy/afghanistan/structure-of-economy.html, (03.04.19)
- Afganistan İmports, <https://tradingeconomics.com/afghanistan/imports>, (7.10.2018).
Afganistan Balance of Trade, <https://tradingeconomics.com/afghanistan/balance-of-trade>,(10.10.2018).
- Afganistan madenleri, <http://www.afghanpaper.com/info/joghrafia/maaden.htm>, (23.02.19).
- Afghan Voice Agency (AVA), معادن آهن در افغانستان, <https://www.avapress.com/fa/article/134962/>, (13.02.2019).
- Afganistan Madenler Bakanlığı, Leadand Zinc of Afganistan, http://mom.gov.af/Content/files/MoMP_LEAD_ZINC_Midas_Jan_2014.pdf, (24.02.2019).

Afganistan'ın Beş Yılı, ABD Savunma Bakanlığı Raporu, s. 2.

<https://photos.state.gov/libraries/turkey/231771/PDFs/afganbesyil.pdf>

(3.04.19)

Afganistan Ekonomik Profile, 2018,

https://www.indexmundi.com/afghanistan/economy_profile.html,

(3.04.19).

Abbas MARDANİ, “An Overview of

Afganistan's Trends Toward Renewable and Sustainable Energies”,

https://www.researchgate.net/publication/311326506_An_overview_of_Afgh

[anisan's trends toward renewable and sustainable energies](https://www.researchgate.net/publication/311326506_An_overview_of_Afgh), makale, pdf,

kasım, 2016, s. 9.

Ali KOÇ, Hüseyin YAĞLI, Yıldız KOÇ, İrem UĞURLU, “**Dünyada ve**

Türkiye’de Enerji Görünümünün Genel Değerlendirilmesi”, Mühendis ve Makine, Derleme Makale, Cilt.59 Sayı 692 s.86-114,2018, s. 107

Abdul Basir TURKMEN, “**Uluslararası Güvenlikte Suyun Önemi ve Afganistan**

Analizi”, (T.C. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek lisans tezi), Tekirdağ, 2019, s. 32-40.

Afganistan Renewable Energy Development Issues and Options,

<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30270/Afghanistan-Renewable-Energy-Development-Issues-and-Options.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (7.07.19)

Abdul Maroof SHIRZAD, İsmail TARHAN, “**Afganistan’ın Yenilenebilir Enerji**

Kaynaklarının Teorik Potansiyelleri ve Kullanım Kapasiteleri”, Çanakale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019:5,1, 157-186.

Ahmad Murtaza ERSHAD, “**Institutional and Policy Assessment of**

Renewable Energy Sector in Afghanistan”, 15, January, 2017.

<http://downloads.hindawi.com/journals/jre/2017/5723152.pdf>, (07.08.19).

Azar YAQUB ZADA, “**Kaşkar (Kuzey Afganistan) Havzasının Petrol**

Potansiyeli”, (Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli, 2015, s. 36.

Abdul KERİMKHANOV,

“**Tajikistan Launches**

Casa-

1000 Project”, <https://www.azernews.az/region/145192.html>,

(18.10.19).

Afganistan telecom sectore volves after decades of conflict,

<https://www.bbc.com/news/business-19975113> ,

(29.09.18)

Bayram ATA, “**Ortadoğu Ülkelerinde Ekonomik Kalkınma; İran ve Suudi Arabistan Örneği**”, (T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Temmuz, 2017, s.20.

Bertell OLLMAN, Diyalaktığın Dansı Marx’ın Yönetiminde Adımlar, Mart, 2015, s. 37-39.89.

Biogaz, “**Dünyada Biyogaz Üretimi ve Kullanımı**”, <http://biyogazlar.blogspot.com/2010/06/dunyada-biyogaz-uretimi-ve-kullanm.html#more>, (21.08.19)

Cihad ESEN, “Hidroelektrik Enerjisi”, <https://www.enerjiportali.com/hidroelektrik-enerjisi-nedir-nerelede-kullanilir/> (12.07.19).

Dennis Elliot, “**Wind Resource Assessment and Mapping for Afghanistan and Pakistan**”, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADO338.pdf (30.07.19),

Economy Watch Follow March 2010 http://www.economywatch.com/world_economy/afghanistan/structure-of-economy.html, (06.04.19)

Ekonomik kalkınma, http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/bmyo_fd7ab.pdf, (11.03.2019).

Erdoğan AKLİN, “İktisat”, Ekim, 2011, s. 353. <https://www.google.com/search?sxsrf=ACYBGNTDLVYeOb3ppCYJazRoDHWrGKvHQA:1574538030128&q=Erdo%C4%9Fan+ALK%C4%B0N,+%E2%80%9C%C4%B0ktisat%E2%80%9D,+Ekim,+2011,+s.+353.&spell=1&sa=X&ved=2ahUKEwjvi-Kfi4HmAhUGKlAKHZynAYAQBSgAegQIDBAq>

Emrullah Altay AYHAN, “**Enerji Kaynakları, Dünya Enerji Güvenliği ve Orta Asya Jeopolitiği Çerçevesinde Türkiye’nin Enerji Politikaları ve Ekonomik Yansımaları**”, (T.C. Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kars, 2009, s.3.

Emre LEBLEBİOĞLU, “Enerji Nedir ve çeşitleri nelerdir”, Mühendistan, <https://muhendistan.com/enerji-nedir-cesitleri-nelerdir/>, (13.08.19)

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, <https://www.enerji.gov.tr/TR/Sayfalar/Hidrolik>, (14.08.19)

Ercan DÜLGEROĞLU, “Kalkınma Ekonomisi” Bursa, 1988, s. 3., <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kosbed/issue/25697/271177> (15.08.19).

Food and Agriculture Organization of the United Nations, COUNTRY PROGRAMMING FRAMEWORK (CPF)2012-2015 FOR AFGHANISTAN, August, 2012, S. 15, <http://www.fao.org/documents/card/en/c/CA0630EN>, (09.08.19).

Forests of Afghanistan,
<https://cropwatch.unl.edu/documents/Forests%20of%20Afghanistan.pdf> , f
(29.09.2018)

Forestry and Forestry Education in Afghanistan,
https://www.researchgate.net/publication/233647538_Forestry_and_Forestry_Education_in_Afghanistan, (02.10.19).

Feride Doğaner GÖNEL, “**Kalkınma Ekonomisi**”, Çankaya/Ankara, Türkiye,
2.baskı, 2013.
S. 4-5.

Göker GÜR SOY, “**Emanullah Han Döneminde Afganistan İçin Bir Rol Model: Türkiye**” , (T.C. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2011, s. 27.

Globalmeat news.com,
<https://www.globalmeatnews.com/Article/2014/05/08/Afghanistan-becomes-net-meat-importer-despite-livestock-traditions>, may,2014, (30.01.2019)

Geleneksel Ekonomik Kalkınma Kuramları,
http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Uploads/48278/29533/kak%C4%B1nma_teorileri.pdf, (18.03.2019).

Gökhan AĞAÇBIÇER, “**Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Türkiye Ekonomisine Katkısı ve Yapılan Swot Analizler**”,(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2010, s. 34.

Güneş Enerjisi, Elektrik Mühendisleri Odası (EMO), Antalya Şubesi, Nisan, 2009,
(26.07.2019).
http://www.emo.org.tr/ekler/310c83941df97d6_ek.pdf?dergi=580

Gülten KAZGAN, “**İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**”, Eylül, 2014,
s. 319.

Halil SEYİDOĞLU, “**Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama**”
geliştirilmiş 19. Baskı, İstanbul, 2013, s. 666

Hannah RİTCHİE, Max ROSER, “**Global Renewable Energy Consumption Over The Long-Run**”,
<https://ourworldindata.org/renewable-energy>, (21.08.19)

Hydrocarbons-Technology.com, <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/turkmenistan-afghanistan-pakistan-india-tapi-gas-pipeline-project/>, (17.11.2019).

İbrahim Yaşar KAZU, Sadık GÜLECEN, “**Afganistan Eğitim Sisteminin İncelenmesi**” Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları; 2008.

İnvestin Afghanistan, <http://investinafghanistan.af/investing-in-extractive-industries/>, (26.02.2019)

International Energy Agency (İEA), “**CoalInformation 2018 Overview**”, <https://webstore.iea.org/market-report-series-coal-2018%20>, (18.08.19)

İCE, İnter Ministerial commission for energy, <https://www.sites.google.com/site/iceafghanistan/renewable-energy>, (21.08.19)

John WALL, Ext. 850451 and William Byrd, Ext. 35638 October 5, 2001 **BriefOverview of Afghanistan’s Economy**

Kuyumcu pazarı, Afganistan’ın değerli taşları, <https://www.javaherbazar.com/library/post-418->, (27.02.2019).

Khayala JAVANSHIRLI, “**Eğitimin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: Azerbaycan Örneği**”, (Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Temmuz, 2018, s. 4.

Kayhan KARATAŞ, “**Kapitalizm ve Liberalizm**”, 2007.06.13, <http://kayhankaratas75900.blogcu.com/kapitalizm-ve-liberalizm/1781967>, (18.03.2019).

Kamil USLU, Füsün ÇELEBİ, Kezban Talak EYÜBOĞLU, “**Ortadoğu Ülkelerinin Enerji Kaynakları ve Bu Kaynaklardan Elde Edilen Gelirin Kamu Harcamaları İçindeki Yapısı**”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İ.İ.B.F.) Dergisi, Cilt 22, Sayı 1, 2007, s. 106

Kadir KAYA ve Erdem KOÇ, “**Enerji Üretimi Santralleri Maliyet Analizi**”, Mühendis ve Makine, Cilt 56, Sayı 660, s.61-68.

Kamil B. VARINCA ve M. Talha GÖNÜLLÜ, “**Türkiye’de Güneş Enerjisi Potansiyeli ve Bu Potansiyelin Kullanım Derecesi, Yöntemi ve Yaygınlığı Üzerine Bir Araştırma**”, 21-23 Haziran 2006, <http://www.solar-academy.com/menus/Turkiye-de-Gunes-Enerjisi-Potansiyeli-ve-Kullanimi.021859.pdf> (26.07.2019)

Kerim PUPEL, “**Afganistan Nehirleri**”, Makale 04.03.2016, <http://howd.org/pdf/Daryaa.pdf>, (15.10.19)

Khan Academy, <https://tr.khanacademy.org/science/physics/work-and-energy/work-and-energy-tutorial/a/what-is-work>, (13.08.2019)

Metin MUTANOĞLU, “**Moğol İstilasından Amerikan İşgaline**”, ilke yayıncılık, 2006, İstanbul, s. 32.

MohammadAref SALİHY, “**Afganistan’da İktidar Mücadelesi Ve Dış müdahaleler, 1973-2014**”, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014, s. 17-23.

MPI, Migration Policy Institute, “**Afganistan: Displacement Challenges in a Country on the Move**”,
<https://www.migrationpolicy.org/article/afghanistan-displacement-challenges-country-move>, (7.02.2019).

MPI, Migration Policy Institute, “**Seeking Safety, Jobs, and More: Afghanistan’s Mixed Flows Test Migration Policies.**”,
<https://www.migrationpolicy.org/article/seeking-safety-jobs-and-more-afghanistan%E2%80%99s-mixed-flows-test-migration-policies>, (7.02.2019).

Mohammed aleem saeie, “**Afganistan’da Siyasi Partiler Tarihçesi**”, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.63-66

Mustafa Zafar Ulusal Hayvancılık Üretim Saha Görevlisi (FAOAFG)
<http://www.fao.org/docrep/pdf/010/a1250e/annexes/CountryReports/Afghanistan.pdf>

Mustafa ZAFAR, First Draft Country Report on the Status and Perspectives of the Animal Genetic Resources
Development and Conservation in Islamic Republic of Afghanistan, S. 28.

Mongabay.com, statistics: Afghanistan,
<https://rainforests.mongabay.com/deforestation/archive/Afghanistan.htm#6-designation>, (28.09.18)

Ministry of Mines and Petroleum, Islamic Republic of Afghanistan,
<http://mom.gov.af/en/page/1357/11369>. (14.10.2018).

Ministry of Mines and Petroleum, Islamic Republic of Afghanistan,
<http://mom.gov.af/en/page/1357/11369>, (14.10.2018).

Muhammadmia, 30 mart 2014, Afganistan’ın iktisadî incelemesi update 2014,
<https://www.slideshare.net/mohammadmia9887/afganistann-iktisad-incelemesi-update-2014-2?related=1>, (20.10.2018).

Ministry of Mines In Afghanistan, (MoMP),
http://mom.gov.af/Content/files/MoMP_MARBLE_Midas_Jan_2014_NEW.pdf, (27.02.2019).

Ministry of Energy&Water, <https://mew.gov.af/en/>, (28.07.19)

Made For Minds, <https://www.dw.com/fa-af/>, (20.10.19)

Nevzat TEKNECİ, “Afganistan Devlet Yapısı”, s.

8.https://www.academia.edu/30761399/AFGAN%C4%B0STAN_DEVLET_YAPISI_VE_KAMU_Y%C3%96NET%C4%B0M%C4%B0.docx, (01.02.2019).

Nations Encyclopedia, Afganistan – Animalhusbandry.
<https://www.nationsencyclopedia.com/Asia-and-Oceania/Afghanistan-ANIMAL-HUSBANDRY.html>, (30.01.2019)

Nations Encyclopedia, <https://www.nationsencyclopedia.com/asia-and-oceania/afghanistan-animal-husbandry.html>, (30.01.2019)

Natural Resources, Afghanistan's web site,
<http://www.afghanistans.com/information/NResources.htm> , (15.10.2018)

Naqibullah OBAYD, “11 Eylül Saldırısı Sonrası Afgansitan’daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ocak, 2017, s. 146

Ns Energy, “ Central Asia- South Asia (CASA-1000) Elektriciry Transmission Project”,
<https://www.nsenergybusiness.com/projects/casa-1000-electricity-transmission/>, (05.11.2019).

Oil İn Afganistan, “Pajhwok Afghan News Spesial Mines Page”,
<http://mines.pajhwok.com/content/oil-afghanistan> (15.10.2019)

Pajhwak Afghan News Elections, “Government Structure of the İslamic Republic of Afghanistan”, 2018,
<http://elections.pajhwok.com/en/content/government-structure>, (31.01.2019)

Paul FİSHTEİN and Murtaza Edries AMİRYAR
<https://www.usip.org/sites/default/files/SR383-Afghan-Economic-Policy-Institutions-and-Society-Since-2001.pdf> ağustos 02, 2018

R.ROSTAMİ, “RenewableandSustainableEnergyReviews”, November, 2016,
(29.07.19).https://www.researchgate.net/publication/311326506_An_overview_of_Afghanistan's_trends_toward_renewable_and_sustainable_energies.

Raif KARADAĞ, “Petrol Fırtınası”, Truva Yayınları, 8. Baskı, Ağustos 2015, s. 9

Raheleh ROSTAMİ, “An Overview of Afghanistan’s Trends Toward Renewable and Sustainable Energies”, November 2016, s. 9.

Sami TABAN, “İktisadi Büyüme Kavramı ve Modeller”, Eylül, 2014, s. 1.

Special İnspectorForAfghanistanReconstruction, “PrivateSector Development

AndEconomicGrowth”, Nisan, 2018, s. 69.
<https://www.sigar.mil/pdf/lessonslearned/SIGAR-18-38-LL.pdf#page=63>.
(05.04.19)

Töre SİVRİOĞLU ve Ahmad Jawid TÜRKÖĞLU **Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi** Kalkedon, s. 192.

The World Bank Group Report No. 108727-AF 2 October, 2016 s.4-5

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı,
<https://eb.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Afganistan>, (5.10.2018).

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **“Petrol”**, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Petrol>, (17.08.19)

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, **“Dünya ve Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü”**, Strateji Geliştirme Başkanlığı, 01 ocak, 2017, s.9.

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, “Tapi projesini uygulama yolunda hazırlıklar”,
<https://www.ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/turkmenistan/tapi-projesini-uygulama-yolunda-hazirliklar>, (17.11.19).

Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, **“Kömür (Linyit) Sektör Raporu”**, 2017, s. 12,

http://www.tki.gov.tr/depo/file/2017%20K%C3%B6mür%20Sekt%C3%B6r%20Raporu_21_02_19.pdf, (19.08.19)

UNFPA, Afghanistan, Young People, <https://afghanistan.unfpa.org/en/node/15227>, (4.02.2019).

USAID, Education, Afghanistan, January 30, 2019,
<https://www.usaid.gov/afghanistan/education>, (5.02.2019).

USAID, Assessing the Coal Resources of Afghanistan,
<https://pubs.usgs.gov/fs/2005/3073/2005-3073.pdf>, (23.02.2019)

U.S. Energy Information Administration,
<https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=709&t=6>, (18.08.19)

Upham PAUL, Fahimi ABDULLAH, **“The Renewable Energy Sector in Afgansitan: Policy and Potential”**, 01 January, 2018, s. 12.

Vahide ARI, **“Türkiye Enerji Kaynakları, Enerji Planlaması ve Enerji Stratejileri”**,(Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksel Lisans Tezi), Adana, 2007, s. 24-25.

Wenr World Education, Education in Afghanistan, September 6,2016, <https://wenr.wes.org/2016/09/education-afghanistan>, (5.02.19).

Wenr World Education, Education in Afghanistan, September 6, 2016, , <https://wenr.wes.org/2016/09/education-afghanistan>, (5.02.19)

